

TÜRKİYE'DE TIP VE TIBBÎ KURUMLAR

HAKIM MUHAMMED SAID*

Çev. AHMET CEVİZCİ**

Başka birçok bilgi dalı gibi,tarih bilimi de İslâm ümmetine çok şey borçludur. Tarihsel verilerin nesnel ve tarafsız bir gözle toplanıp bir araya getirilmesine ilişkin felsefî yaklaşımı, insanlık tarihinde ilk kez olarak geliştirenler müslümanlar olmuşlardır. Bilimsel bir tarihçinin, kendisi için kullanılabilir durumda olan malzemeyi nasıl elelediğini, olguyu yapıtıdan (fiksiyondan) ve doğruyu yanlıştan nasıl ayırdığını, dünyaya gösteren onlardır. Doğruluk, olgulara uygunluk onların başlıca ölçütleriydi. Bir tarihçinin, kuramına ya da önceden tasarlanmış bir fikre uydurmak için, olguları çarpıtmaması ve her türlü kuşkunun ötesinde, bütünüyle doğru, güvenilir ve kanıtlanmış olmayan bir şeyin, tarihe ilişkin bir çalışmada yer alması gerektiğinde ısrar ettiler.

Tarih öğrencinin geçmişle şimdiki zaman arasında karşılıklı bir ilişki kurmasına olanak verir. Milletlerin doğuşunu ve yıkılışını çözümler, yıkılışın nedenlerini belirler ve insanlığa, benzer tehlikelerle yüzyüze gelmemesi ve, geçmiş çağlarda, girişimci yetenekleri, akıllılık ve çalışkanlıkları sayesinde, insanlığı sonunda, fiziksel evrenin efendiliğine götüren yolu hazırlayan öncülerinin oluşturduğu örnekle yarışıp, geçmesi için yardım eder. Doğru tarih, milletlerin istek ve ülkülerinin (ideallerinin), onların inançları ve toplumsal alışkanlıklarının gerçeğe sadık bir betimlemesi (tasviri) ve onların kültürel, sosyo-ekonomik, ahlâksal ve tinsel kurumlarına ilişkin geniş kapsamlı bir çalışmadır. İlgi alanı içinde, bir toplumun üretim biçimlerine, sanat ve edebiyatına, ceza dizgesi (sistemi) ve yönetim biçimine ilişkin bir değerlendirme de yer alır. O, aynı zamanda, çalışmasının konusunu oluşturan insanlar arasındaki genel sağlık ölçülerine, onlar arasında görülen hastalıklara ve onların yararlanabildikleri tıbbî olanaklara ilişkin olarak, doyurucu bir bilgi vermelidir. Hiçbir tarihsel yapıt, öykülerini anlatmaya koyulduğu insanların sağlık kültürleri hakkında, bilgi veren bir betimleme

* Pakistan'ın Hemderd Vakfı Başkanı.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sistematik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

ortaya koymadıkça, yetkili, nihâî bir yapıt olamaz. Bu son etmen çok önemlidir, çünkü bir topluluğun genel sağlık ölçüsü, son çözümlemede, son varlığını sürdürüp, yükseleceğini mi, yok olup gideceğini mi belirleyecektir. Milletlerin hissetme, düşünme biçimleri ve ülküleri, büyük ölçüde fiziksel ve zihinsel sağlık durumlarına bağlıdır.

Allamah Şibli *Sihir el-Acem* adlı klasik eserinde, İslâmiyetin kurumuş toprağı suya doyuran bir sağanağa benzediğini söyler. O dünyanın dört bir köşesini suladı ve her millet, kendi kapasitesine göre, ondan yararlandı. Özellikle Türkler bu duruma uygun bir örnek oluştururlar. Emevilerin gerileme devrine doğru, İslâmiyetle çok yakın bir temasa girdikten sonra, çok tutkulu müslümanlar oldular. Batı Asya'yı 13. yüzyılda Hûlâgu'nun şiddetli saldırısından kurtaran Baybars bir Türk idi. Saltanatları sırasında, birkaçının adını sayacak olursak, Ömer Hayyam, İmam Gazâlî, Nizâmü'l-Mülk ve Tusî gibi, çok önemli kişiliklerin yıldızlarının parlamadığı, sanatların ve bilimin meşhur koruyucuları Selçuklular da Türktü. Ganjî Nizamî, Hâkânî, Enverî, v.b.g., bazı İranlı şairler de, büyük bir ihtimalle, Türk soyundandı. Türkler yaşadıkları çağın en seçkin askerleri oldular ve yiğitlikleri çok meşhurdu. İslâm inancının gücüyle teçhiz edilir edilmez, hemen hemen yenilmez hale geldiler.

Her ne kadar Türkler, diğer milletler gibi, aynı zamanda İslâm inancının manevi zenginliklerini kucakladılarsa da, tarihçilerin genelde, Türkleri büyük ölçüde savaşı bir millet olarak değerlendirmeleri gerçekten de şaşırtıcıdır. Onların izini taşımayan bir alan yok gibidir. Bundan dolayı, tarihçilerin Türklerin tarihini, göç ettikleri zamandan (yaklaşık olarak M.S. 9-11 yüzyıllar) başlayarak, Osmanlı Türkiyesi'ni oluşturan yerleri fetihleriyle, Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen fetihlerle sınırlayıp, Mustafa Kemal Paşa'yla kapatmaları çok gariptir.

Tıp tarihini incelersek, başlangıçlarının Babil, Asur ve Mısır'a, evriminin de Yunan ve Roma'ya; doğuda Cundişapur, Suriye ve Bağdat'a, batıda ise Fas ve İspanya'ya geri götürüldüğünü görürüz. Yardımcı dallarını da Sicilya ve, İslâm tıbbının serpilip geliştiği başka merkezlerden bulup çıkarıyoruz. Aynı zamanda, Hindistan'daki Ajurveda ile İslâm tıbbı arasında, özellikle Memûn el-Reşid'in halifeliği zamanında bir bağ bulunduğu sonucunu çıkarıyoruz. Ancak, Tıbbın bu gelişme seyri içinde, Türkleri hiçbir yerde, çok göze çarpan bir biçimde, oldukça önemli bir rol oynarken göremiyoruz. Bununla birlikte, Türklerin yalnızca Selçuklu ve Osmanlı dönemleri boyunca yazılmış orijinal eserlerin sorumluluklarını üzer-

lerine almakla kalmayıp, ancak aynı zamanda, gelecek kuşaklara çok değerli bir bilgi külliyatı bıraktıkları olgusu değişmeyip, aynen kalır.

Türklerin kültürel temellerini (arka planlarını) incelerken, Türklerle İranlılar arasında ileri geri akan, sabit ve sürekli bir akıntıyı, hiç akıldan çıkarmamalıyız. Selçuklular Türklerin, Kırgızistan steplerinden Uzbekistan'a göçmüş olan bir koluydu. Profesör Philipp K. Hitti, Türklerin kültürel temellerini betimlerken, her ne kadar Zamahşerî, Fârâbî, onbirinci yüzyıl sözlükçüsü el-Cevherî Fârâbî, v.b.g., ünlerine yaraşır mevkileri kendi başlarına elde etmiş, oldukça önemli kimi Türklere rastlansa da, Türklerin felsefe, din, sosyoloji, ekonomi ve siyaset alanlarındaki bilgilerini Araplardan aldıklarını, mutlak bir biçimde ileri sürmüştür. Aslında, Türklerle Arapların birbirlerine karşı konumları, Romalılarla Yunanlıların ilişkisine benzemektedir. Türkler İslâm inanç dizgisinin ilkelerini mutlak olarak—gerçekten de, çok büyük bir şevk ve tutkuyla— kabul ettikleri gibi, Tıbbın, daha sonra İran'da benimsenip geliştirilmiş, Selçuklular tarafından teslim alınıp, sürdürülerek, Türkiye'ye geçirilmiş İslâmiyet-sonrası ilkelerini de kabul ettiler.

Müslüman tarihçiler yapıtlarında, çalışma ve araştırmalarına konu olan insanların ve milletlerin genel sağlık durumlarını tartışmaya, daima çok zaman ve yer ayırmışlardır. Türk tarihi birçok yönden, gerçekten de çok çekicidir. İster Selçuklular devrini, ister daha sonraki Osmanlılar dönemini ya da ister Mustafa Kemal'in devrimci zamanlarını anlatsın, mutlak olarak neseldir (objektiftir) ve gerçeğe uygunluğu hiçbir zaman sorgulanamaz. Türk tarihçilerinin, gerçekten Türk milletinin genel sağlık ölçüleri (standardları) ve ihtiyaç duyduklarında, yararlanabildikleri tıbbî olanaklar konusuna ne kadar önem verdikleri hakkında kesin ve nihâi bir ifade ortaya koyabilecek durumda değilim. Lâkin bu makalede, Türk tıp ve sağlık kültürü tarihini kısaca inceleyip, değerlendireceğim. Konu üzerinde söylemek durumunda olduğum şeyler, umuyorum, klasik Türk tarih yapıtlarına hakettikleri gerçek değerini kolaylaştırmakla kalmayacak, fakat aynı zamanda, gelecekteki Türk tarihçilerine az da olsa, bir yardım sağlayabilecektir.

Türk tıp tarihinin anahatlarına şöyle bir göz atacak olursak, taştan yapılmış ilk hastahanenin M.S. 1401 yılında Beyazıd'ın buyruğuyla Bursa'da inşa edilmiş olduğunu görürüz. Bu hastahanenin kendisine bağlı, bir de kliniği vardı. Tıp, Süleymaniye ve Fatih Medreselerinde öğretilmekteydi.

Türklerin tıbbı olan katkısını tartışırken, ünlü Macar şarkiyatçısı Dr. Julius Germanus, Türklerin özellikle, beyin terapisine ve gensele (genetik) hastalıklara, daha çok da, bu türden hastalıkların teşhis edilmelerine ve bunların nedenlerine ilişkin bilgiye (aetiyojoloji) yaptıkları katkılara işaret eder. İki ünlü Türk, Hacı Paşa ve İshak bin Murad, üst düzeyde Türkçe denemeler yazmışlardır. Altunizade, Ahmed Ali, Ahmed Çelebi, Vesim Abbas, v.b.g., tabib olarak ün kazandılar. Cerrah ve göz doktorları olarak, Türklerin ünü Orta Avrupa'ya yayıldı.

Dr. Hüseyin Nasr, Türklerin tıbbı alanındaki başarılarından söz ederken, Türklerin, Selçukluların ve Abbasilerin izinde giderek, hastahaneler inşa etmeye devam ettiklerini söyler. *Dârü'l-Şifâ* adı verilen ilk hastahane Bursa'da yaptırıldı. Bunu Hicrî dokuzuncu yüzyılda, Sultan II. Beyazıd'ın buyruğuyla kurulan bir fakülte izledi. Bu, yalnızca bir hastahane değil, fakat aynı zamanda başka tıbbî kurumlar da ihtiva etmekteydi. Bunlardan ikisi bugün de hâlâ yaşamaktadır. İstanbul'da büyük bir hastahane (bimaristan) kuruldu ve daha sonra, modern bir hastahaneye dönüştürüldü.

Türk tıbbı söz konusu olduğu sürece, Türklerin Greco-Arap tıbbına yabancı bir tıp dizgesi (sistemi) mirası almadıkları, ancak Greco-Arap ya da İslâm tıbbı olarak bilinen tıbbi dizgesini geliştirdikleri su götürmez bir olgudur.

Erken dönem Türk tıbbı, tıbbî pratiğin ilkel bir düzeyini karakterize eden kimi özelliklerden yoksun değildir. Örneğin, insanlar tarafından, ateş halinin tedavisi için, iki bin beşyüz yıldır uygulanan işlemin, Selçuk ve Osmanlı dönemlerinde de varolduğu görülür. İstanbul'daki özel ve genel kütüphanelerde, çok büyük sayıda Arapça, Farsça ve Türkçe yazma bulunmasının nedeni budur. Bu kitaplardan bir kısmı paha biçilmez bir değer taşır ve Râzî ve İbn-i Sînâ gibi eski hekimlerin atıf yaptıkları yazmaları ihtiva eder. Selçuklular tarafından kurulan hastahaneler ve tıbbî kurumların sayısı binden fazladır. Bazıları, daha önce de dile getirildiği gibi, günümüzde de hâlâ yaşamaktadır. *Hamamın* (sıcak sulu genel yıkanma yerleri) kökeni Selçuklular döneminde bulunmaktadır. Türkiye Orta Çağ'da tıbbın tatbiki ve gelişmesinde çok önemli bir yer işgal etmeye başladıkça, tıp konusundaki önemli Arapça ve Farsça yazmaları ithal etmeye koyuldu. Bu kategoriye giren iki yazma, Dioskorides'in, sırasıyla M.S. 621 ve 622 tarihlerini taşıyan Yunanca Şifalı Otlar kitabıdır. Bunlar Topkapı ve Ayasofya kütüphanelerinde bulunmaktadır. Nizamî-i Aruzî *Çahar Makale* sinde Selçukluların yararlandıkları yazmalara işaret etmektedir.

Selçuklular hastalıkların teşhisinde tam bir fikir birliğine varılmasına büyük bir önem verirlerdi. Eğer mecbur kalınırsa, bir hastalığın teşhisi ve nedenleriyle ilgili özgül noktalarda görüş bildirmeleri için, başka ülkelerden tabibler davet edilirdi. Seyyar hastahane kavramını geliştirme onuru Selçuklulara verilmek durumundadır. Tıbbî araç-gereç ve ilâçları taşımak için, develerden oluşan küçük konvoylar kullanılırdı. Çağın ünlü tabipleri arasında Musul'dan Şemsüddin ibn-i Hibl, Bağdat'tan Cerrah Fasil ve Muvaffaküddin Abdüllatif, Ebül Ferruh el Mulatî, Ekmelüddin (Konya'da baş hekim), Tabib Gazanfer, Sadrüddin Ebubekir bin Zeki, Kemalüddin, v.b.g., yer almaktaydı.

Selçuk dizgesi Osmanlılar tarafından, M.S. on beşinci yüzyıla, Osmanlı tıp dizgesinin Batı'dan etkilenmeye başladığı zamana kadar, devam ettirildi. Bununla birlikte, İslâm tıp dizgesi ta M.S. ondokuzuncu yüzyıla kadar, kimliğini korumayı başardı. Sultan Beyazıd, Murad, Mehmet, II. Beyazıd, Selim, v.b.g. (M.S. 14-15. yüzyıl) İslâmî sisteme göre, onyediyi hastahane yaptırmışlardı. Bu kurumların hizmetinde çalışan tabibler islâmî dizgede uzmanlaşmış kişilerdi.

Özellikle Safevî döneminde, Türkiye'ye göçmüş olan İranlı hekimler himaye gördüler, ve M.S. ondördüncü yüzyıla kadar *tıb* öğretimi Farsça ve Arapçaydı, ancak daha sonra, Türkçeye yapılan çok sayıdaki çeviriler dolayısıyla, Türkçe eğitim aracı, dili, haline geldi.

M.S. onaltıncı yüzyıl Türk tıp tarihinde bir dönüm noktasıdır çünkü aşağı yukarı bu devirde, tıp eğitimi veren bir Üniversite ve bundan ayrı olarak da, bir tıp fakültesi kurulmuştur. Her ne kadar, M.S. 16. yüzyıldan sonra, karşıt tedavi usulü, yerli tıbbın oluşturduğu gövdeye sızıp, içeri girmeye başlamış olsa da, çeviri geleneği onsekizinci yüzyıla kadar sürdürüldü. 19.-20. yüzyıl tabipleri, bununla birlikte, dikkatlerini özellikle İslâmî tıp mirâsına yöneltmişlerdir.

Belki de, umutlarımızı Türkiye'deki *tıb* rönesansına ve dünyadaki en eşsiz yazma koleksiyonlarından birine bağlı olan bilgi ışığında, yeni yollar keşfetmeye bağlamakta, hiç de haksız değiliz.

Böyle söylüyoruz çünkü Türk tabipleri *tıb* alanında öncülük etmişlerdir. Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun deney ve gözlemleri, bizim için büyük bir önem taşır. Ameliyatları resimlerle gösterilmiştir. O, cerrahî araçlarda yenilikler yapmıştır ve bir panzehirin etkisini, onu bir hastaya vermezden önce, bir kuş üzerinde ölçen deneyler gerçekleştirmiştir.

Türkler 16. yüzyıldan başlayarak, tedaviyi arzu edilir bir sonuca ulaştırmak için, müzik uygulamasını başlattılar. Saib Efendi perküsyon yoluyla, yani parmakları birbirine vurarak organların durumunu muayene usulüyle teşhis koymada, Bernard'dan sonraki ilk hekimdir.

Şu halde, Türklerle tıp arasındaki ilişkinin çok eski zamanlardan beri varolduğunu ve Türklerin bu alandaki başarılarının gıpta edilecek bir düzeyde olduğunu savlarken haklı olduğumuz anlaşılır.

Profesör Süheyl Ünver *Tıp* tarihiyle, daha doğru bir deyişle, İslâmiyetin ortaya çıkışından sonraki İslâm tıbbı, Türkiye'de *Tıp* tarihi ve organizasyonu ile ilgili yönletimleri (referansları) biraraya getirmiştir. Türk topraklarındaki *Tıbbın* kökeni hakkında şu görüşü ileri sürmektedir:

Türkler İslâmiyeti Hicrî birinci yüzyılda kabul ettikleri zaman, birçok âlim ve tabib Müslüman oldular. Ancak inançları İslâm olduğundan, yalnızca Araplar milliyetlerini belirttiler, buna karşın bu Türk müslümanlar etnik kökenlerini ortaya koymayı gerekli görmediler ve, bunun bir sonucu olarak tıba önemli katkılar yapmış olan birçok Türkün etnik kökeni meydana çıkmamıştır.

Profesör Ünver, daha sonra Türk *Tıp* tarihi hakkında şunları söyler:

Maksadımız Türk tıp tarihini İslâm *Tıbbından* ayırmak değildir. Sonuncusu çoğu kez Arap tıbbı olarak adlandırılır çünkü Araplar bu tıp dizgesinin (sisteminin) meydana gelişinde katkıda bulundular ve onu geliştirdiler. Her ulusun kendi âdetleri ve kendi tarihi vardır. Ve bir topluluğun tarihi komşu ülkelerin tarihlerinden çok farklı değildir... Türk ulusunun edebiyatıyla *Tıbbının* önemli bir bölümünün, tümüyle İslâmî bir nitelik taşıdığı kabul edilir, ve M.S. ondördüncü yüzyıla kadar, bu *tıbbın* ayrı bir kimliği olmamıştır. İslâm tıbbının bir dalı olan Türk *tıp* tarihinin kökeni, tıpkı Türk edebiyatı gibi, Selçuklular devrinde, Anadolu'da bulunuyordu.

Profesör Ünver'in Türk *Tıp* tarihine ilişkin olarak, Selçuklular döneminde başlayıp, Osmanlı dönemini (M.S. 16.-19. yüzyıllar) de içine alan kısa bir incelemesi vardır. Profesör Ünver tarafından gerçekleştirilmiş incelemenin ruhu takdire şayandır ve ben, kişisel olarak, bu incelemeyle, Abdülhak Adnan Adıvar tarafından hazırlanmış, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı, derinlikli araştırma eserinden meydana gelen temel üzerinde, ayrıntılı bir inceleme ortaya koymanın, her yönüyle olanaklı olduğu izlenimindeyim.

Bilim tümevarıma dayanır. Ve tümevarım için, belirli sonuçlara ulaşmak amacıyla, olguları bir araya getirip, birbirleriyle karşılaştırmak özsel-dir. Bilim Tarihi yalnızca, bizim geçmişimizi tanımamıza olanak vermesi bakımından değil, ancak aynı zamanda bu bilgi zincirinin nasıl dövülüp işlenmiş olduğunu görmemiz için önemlidir. Halkalar arasındaki bu bağlantı bir kez kurulmuş olunca, ilerlemenin bizim için, erişilmez bir nebula, bir ham hayal olması için neden kalmaz.

Türk tabiblerin, hastalıkları tedavilerinde doğayı izlemiş ve temelde şifalı otlara bağlı kalmış olmaları çok kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu makûl olmakla birlikte, en azından aceleye getirilmiş bir varsayımdır. Oysa konu uzun ve dikkatli bir incelemeye ihtiyaç duyar. Orta çağda Türkler ve Araplar birçok konuda çok yakın bir ilişki içindeydiler. Bundan dolayı, onların tıbbî araştırma alanında yakın ve etkin bir işbirliği tesis etmiş olmaları gerektiğini varsaymak oldukça doğaldır.

Türkler 11. yüzyılda, İslâm dünyasında egemen güç ve kısa bir süre sonra da dünyanın başlıca büyük gücü haline geldiler. Türk tarihinin altın çağı hemen hemen yedi yüzyıl sürdü. Her ne kadar esas büyük başarıları siyasi-askeri alanda olmakla birlikte, yine de zihinsel faaliyet ve bilimsel araştırma alanında diğer ulusların gerisinde kalmadılar. Kalem ve kılıç kadar ustalıkla kullandılar. Araplar ve Acemlerle birlikte, insansal bilgi ve yaratıcı sanatlar deposuna, uzun insanlık tarihinde az sayıdaki ulus tarafından aynısı gerçekleştirilen, sürekli katkılar yaptılar. Türk'ün yaratıcı ve bilim yeteneğinin serpilip gelişmesini gören Ortaçağ'da, Arapça İslâm dünyasında, tıpkı Batı'daki Latince gibi, akademik, ve müslüman halkları birbirlerine bağlayan bir dildi. Bunun sonucu olarak, Türk üstatlar —bilim adamları ve tabibler— tarafından hazırlanmış eserlerin çoğu Arapçaydı, bir başka deyişle, okumuşların, âlimlerin dilinde yazılmıştı. Bu itibarla Arap eser kategorisi içine sokuldular. Bu olgudan dolayı, bunlar müstakil Türk kimliğini koruyamadılar. Gerçek Müslümanlar olarak, Türkler, dar fikirli mütalaaların, kısır tartışmaların üstünde oldular. Kutsal Kuran'ın dilini, kendi iletişim araçları olarak benimsemekten onur duydular. Arapça düşündüler ve Arapça yazdılar. Bu büyük engele rağmen, Türk üstatların tıbbî araştırma alanına katkıda buldukları, tarihsel önem taşıyan, birçok eserin kimliği saptanabilir.

Tıbbî araştırmayla uğraşan Türk hekimleri, Türk hükümdarlardan cömert bir himaye gördüler. Askerî önderler ve yönetim hiyerarşisinin üyeleri, insanlara, ücretsiz olarak tıbbî olanaklar hazırlanması için büyük

malî tahsisatlar sağladılar. General Feth ibn Hâkan'ın adı, Bağdat'ta Abbasi halifesi El-Mütevekkil'in saltanatı sırasında (Hicrî 232-247), İslâm dünyasının beşinci, büyük hastahanesini kurmaktan dolayı, Türklerin yetiştirdiği Büyük Adamlar listesinde her zaman parlayacaktır, tıpkı Fustat'ta, İslâm dünyasının altıncı büyük hastahanesini kuran, Mısır'ın Türk Valisi, Ahmed ibn Tulun adının parlayacağı gibi. Bu sonuncu hastahane masraflarını karşılamak üzere, vakıf olarak büyük bir arazisi olan, İslâm dünyasındaki ilk hastahaneydi. Böylelikle, ıstırap çeken insanlığa ücretsiz tıbbî tedavi sağlama biçimindeki soylu gelenek tesis edilmiş oldu. Neredeyse hemen tümü Türk olan daha sonraki yönetimler tarafından zenginleştirildi. Bu, Hastahaneleri ve tıbbî araştırmayı himaye etme geleneği, 15. yüzyılda başa geçen Osmanlı Türkleri tarafından miras alındı.

Üstün niteliklerinden dolayı çok seçkin bir araştırması olan, İstanbul üniversitesindeki Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Dr. Süheyl Ünver, Osmanlı tıbbının, hem kuram hem de uygulama yönünden Selçuklular dönemi tıbbının bir devamı olduğunu söylerken çok haklıdır.

Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı akademik kitabında, tıp bilimine, tıbbî eser yazmış seksen altı müellif tarafından yapılan katkıyı betimlemektedir. Tıbbî araştırma alanında yetkin çalışmalar yapmış, ancak başka disiplinlere olan katkılarından dolayı ünlü olmuş birçok yazar vardır. Bursalı Tahir böyle yazarlar tarafından, Fatih Sultan Mehmet zamanından —15. yüzyıl ortaları— Tıp Akademisinin M.S. 1927 yılındaki kuruluşuna dek olan süre içinde yazılmış, elli üç önemli tıbbî deneme adı vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu, daha hemen başlangıçta, Tıp Bilimine çok büyük bir yakınlık duyduğunu açık kıldı. Ve *Resiü'l-Etbbâ* (Hekim Başı) memuriyetini, bu makama seçilen kişinin —günümüzde bir bakana eşit— kamu sağlığı ve koruyucu hekimlikle ilgili bütün işlerden sorumlu olduğu, bir resmî hizmet birimi oluşturdu. Bursalı Tahir, Fatih Sultan Mehmet zamanından II. Mahmut devrine (M.S. 1803-1839) kadar, altmış üç çok seçkin hekimin bu dairenin başına gelmiş olduğunu ifade etmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde, bu paha biçilmez ulusal mirası korumak için, Türk tıp dünyasının önde gelen kişileri tarafından olduğu kadar, devlet tarafından da gereken her şeyin yapıldığını kaydetmek çok memnuniyet vericidir. Türk üstatların Arapça, Farsça ya da Türk dilinde yazılmış, ve daha önce değişik kütüphanelerde bulunan eldeki mevcut tüm ki-

tap ve yazmaları, İstanbul Üniversitesindeki Tıp Tarihi Enstitüsü'nde toplanmıştır. Bu çok nadide kitaplar dikkatle kataloglanmış ve, gelecek kuşaklar için, korunmaya alınmışlardır.

Şimdi, Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, Dr. Süheyl Ünver ve diğer çok seçkin araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş derinlikli araştırma çalışmalarının ışığında, bu eşsiz tıbbî bilgi deposuna ilişkin olarak, kısa bir değerlendirme ortaya koyacağım.

Türkler tıbbî eserlerini, Türk dilinin Arapça ve Farsçanın yerini almaya başladığı 15. yüzyıla dek, Arapça ve Farsça yazıyorlardı. Selçuk saltanatının Konya'da yıkılmasından sonra, Anadolu'da hızla, ortaya birçok küçük beylikler çıktı ve bu beylikler, Osmanlı Devleti'nin Söğüt'te, 13. yüzyılın sonlarına doğru olan kuruluşuna dek, varlıklarını devam ettirdiler. Bu beylikler Türk diline, ilk kez olarak, resmî bir himaye gösterdiler. Türk dilindeki ilk kitaplar, Anadolu'nun güney-batısında bulunan Aydınoğulları ve Menteşoğulları adlı, iki beylikte, çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerinin bir kitap halinde bir araya getirilmesiyle oluşturuldu. Bu beylikler daha sonra, 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline geldiler. Bu beyliklerde bu dönem boyunca gerçekleştirilmiş olan tıbbî çalışmanın, Osmanlı İmparatorluğundaki tıbbî araştırmanın hareket noktasını oluşturduğu kesinlikle söylenebilir.

Tıp alanında, etkin bir nitelik arz eden ve resmî makamlarca desteklenen araştırma faaliyeti, Sultan I. Murad (M.S. 1359-1389) ve Yıldırım Beyazıt (M.S: 1389-1400)'in himayesinde, 14. yüzyılda başlatıldı. Bu alandaki öncü, M.S. 1387/Hicrî 792 yılında *Havâssü'l-Edviye* başlığını taşıyan bir kitap yazmış olan Murad bin İshak bin Murad adlı bir araştırmacıydı. Bu, Türk dilindeki, tıp alanında yazılmış ilk eserdir ve basit ilâçların özelliklerine ilişkin olarak, kısa ve kusursuz betimlemeler ihtiva eder. Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'a göre, yazar iki büyük tıp klasiğini, İsmâil Curcanî'nin *Zahire-i Hârezmşahi* adlı eseriyle, İbn-i Sînâ'nın *Kânûn*'unu, kendisine kaynak olarak almaktaydı. Bu denemeye hemen hemen aynı zamanlarda, Buveyhî devrinin çok meşhur bir hekimi olan Ali Abbas'ın büyük klasiği, *Kâmil-üs-Sinâa*; Bergamalı meçhul bir anatomist tarafından Türkçeye çevirildi. Bu *Müfredât ibn Baytar* adlı eserden sonra, Türk dilindeki tıbbî yazına (literatüre) yapılan ikinci en önemli katkıdır.

Şimdi büyük Türk tıp ustası Konyalı Hacı Paşa'ya (ölümü: M.S. 1417/ Hicrî 820) geçiyoruz. Eğitimini Kahire'de tamamladıktan sonra, Hacı Paşa, Mansûr Kalavun tarafından adı geçen kentte kurulmuş olan,

dünyaca ünlü hastahänenin başhekimi olarak çalışmaya başladı. Bu mevkide bir süre hizmet verdikten sonra, Aydın Beyi Fahreddin İsa'nın daveti üzerine Türkiye'ye geri döndü. Aydın, Sultan Murad ve Sultan Yıldırım Beyazid'in saltanatları sırasında, Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası haline geldi. Binaenaleyh, Hacı Paşa ömrünün son yıllarını Osmanlı Devleti içinde geçirdi. Verimli bir yazardı ve, tıp ve tıpla bağlantılı konular üzerinde, Türkçe ve Arapça çok sayıda kitap yazdı. M.S. 1381/Hicrî 783'te yazmış olduğu, başyapıtı *Şifâü'l-Eskâm fi'd-Devâi'l-Âlâm*'ı Fahreddin İsa'ya İthaf etti. Hacı Paşa'nın kendi el yazısıyla yazılmış olan orijinal nüsha İstanbul, Topkapı Müzesi Kütüphanesinde korunmaktadır. Kitabın diğer nüshaları, bu büyük eserin tıp dünyasında gördüğü evrensel kabulün bir kanıtı olarak, Hindistan, Mısır ve İstanbul'daki birçok değişik kütüphanede bulunmaktadır. Bu kitabın en belirgin, ayırıcı özelliği, yazarın gereksiz ayrıntılardan kaçınmış ve kendisini konunun özünü sınırlamış olmasıdır.

Kitap, aşağıda ayrıntılarıyla anlatılan dört bölümden oluşur:

- 1) Kuramsal ve pratik malumat.
- 2) Yiyecek ve içecekler. Abdülhak Adnan Adıvar'a göre, bu bölüm bütünüyle İbn Baytar'ın *El-Câmi'* adlı eserine dayanmaktadır.
- 3) Bütün vücudu etkileyen hastalıklar, eşdeyişle organik hastalıklar.

Kitap, temel yaklaşımında büyük ölçüde, İbn-i Sînâ'nın kuramlarına ve Antik Yunan tıp dizgesine dayanmakla birlikte, yazar kendi görüşlerini ve gözlemlerini de kaydetmiştir. Hacı Paşa daha sonra, büyük bir olasılıkla 1408 yılında, kendi yurttaşlarının da ondan yararlanabilmelerine olanak sağlamak amacıyla, bu kitabın *Teshilü's-Şifâ* adı altında, bir Türkçe çevirisini yaptı. Hacı Paşa'nın diğer önemli eserleri *Kitabüs-Sa'ade*, *Kitabü't-Ta'lîm*, *Müntahâbü's-Şifâ* ve *İhtilâc Nâme*'dir. Bunlardan *Müntahâbü's-Şifâ* Türkçeydi. Hacı Paşa, ayrıca Hemorrid üzerine de, geniş kapsamlı bilgi içeren bir deneme yazdı. Tıp bilimine yaptığı katkının hacmi ve derinliğinden dolayı, İbn-i Sînâ'nın İslâm dünyasındaki konumunun aynısını, Türkiye'de elinde tutar. Hacı Paşa çok haklı olarak, Türkiye'nin İbn-i Sînâ'sı adıyla adlandırılabilir.

Türkiye'de, Hacı Paşa'nın eserleriyle hemen hemen aynı zamanlarda meydana getirilmiş ya da Türk diline çevirilmiş, diğer önemli kitaplardan bazıları şunlardır:

- 1) İbn-i Sînâ'nın *Kânûnu* nun, Cemaleddin Aksarayî tarafından Türkçede, *Mücezû'l-Kânûn* adıyla vücuda getirilmiş bir özeti. Bu eser Osmanlı ülkesinde büyük rağbet gören bir eser haline geldi.

- 2) Kahire'de Hacı Paşa'nın okul arkadaşı olmuş, büyük Türk şairi Ahmedî'nin *Tervihü'l-Ervah*'i. Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'a göre, yazar, insan anatomisi üzerine kısa bir serimden sonra, hastalıkları ve bunların tedavilerini tartışmaktadır. Eseri Osmanlı Şehzadesi Emir Süleyman (M.S. 1403-1410) için yazmıştır.
- 3) Abdül Vahab'ın, Sultan Muhammed Çelebi'ye (M.S. 1410-1421) ithaf edilmiş *Müntehâb*'i.

Bu makalenin konusunun bir dereceye kadar, dışındaymış gibi görünebilirse de, burada Osmanlıların himayesinde yapılmış olan ilk hastahanedен söz edilmesinin, her şeye karşın bir zorunluluk olduğunu düşünüyorum. Bu hastahaneyi M.S. 1400/ Hicrî 802 yılında, Bursa'da Yıldırım Beyazıd kurdu. Dört büyük ve yirmi iki küçük koğuş ihtiva ediyordu. Personeli ise üç hekim ve iki ilâç yapımcısından oluşmaktaydı. Bu hastahane ırk, renk ve dinsel inançlarına bakmaksızın, tıbbî bakıma gereksinme duyan tüm hastalara açıktı. Hastahanenin kuruluş belgesinde bir tıp okulunun hiç sözü geçmemekle birlikte, Türk araştırmacılar, herşeye karşın, gerçekten bir tıp okulunun hastahaneye bağlı olduğunu ve bu okula *Darü't-Tıb* (Tıp Fakültesi) adının verildiğini belirtirler. Bu zaman diliminde, benzer bir kurumun, Avrupa'daki hiçbir ülkede, şu ya da bu biçimde bulunmadığı çok haklı olarak kaydedilebilir. Tıp okulu şeklinde de hizmet veren Bursa'daki bu hastahaneyi Fatih Sultan Mehmet'in saltanatı sırasında kurulmuş olan ikinci bir tıp okulu izledi. Üçüncü tıp okulu ise Kanunî Sultan Süleyman devrinde 1555 yılında kuruldu. Üçüncü tıp okulunun binaları, her ne kadar tıbbî amaçlarla olmasa da, bugün bile kullanılmaktadır.

Osmanlı Türkleri, hastahaneleri ve tıbbî yazının (literatürün) derlenmesini, tam anlamıyla himaye ettikten başka, tıp eğitimini iyi teçhiz edilmiş öğretim kurumlarında organize edip başlatmak için, gerekli tüm adımları atmaktan da hiç geri durmadılar.

Tıbbî problemler üzerinde, geniş kapsamlı bilgi içeren kimi eserler, Sultan II. Murad'ın saltanatı sırasında derlenmiştir. Bunlardan bazıları müellifi himaye eden padişaha ithaf edilmiştir. Bu dönemin en önemli eseri, büyük bir olasılıkla, Osmanlı ülkesinde daha çok Mukbilzade Mümin olarak tanınan, Mümin bin Mukbil tarafından, M.S. 1473/ Hicrî 841 yılında derlenmiş olan, *Zahire-i Muradiye*'dir. Bu kitap beyin, baş, göz, kulak ve mide hastalıklarını, beş bölümde ayrıntılı olarak, tartışır. Bu eserin en belirgin, ayırıcı özelliği, Dr. Adnan Adıvar'a göre, kitapta Arapça

tıbbî terimleri Türkçe karşılıklarının izlemesidir. Bu beş bölümden, gözler üzerine olan bölüm en ayrıntılı ve en eksiksiz malzemeyi içerir. Burada göz hastalıkları uzun uzadıya betimlenir ve ayrıca, göze ilişkin cerrahide kullanılan âletlerin resimleri verilir. Kitap, bununla birlikte, çok fazla özgün katkı içermez ve temelde, Arapça ve Farsçada, o zaman için kullanılabilir durumda olan malzemenin yapılan bir derlemesidir. Bu derleme- nin başlıca kaynak eseri *Zahire-i Hârezmşâhî* dir.

Mukbilzade Mümin tarafından derlenen ikinci önemli eserin başlığı, kendisine sağlık bilgisi ve anatomi üzerine kısa bir makaleyi, göz hastalıklarına ilişkin geniş kapsamlı bir incelemenin izlediği *Miftahu'n-Nur*'dur. Yazar, ayrıca, ona göre bir tabipte bulunması gereken özellikleri de sayar.

Dr. Süheyl Ünver aynı dönemde, vücuda getirilmiş dikkate değer iki tıbbî eserden —Hakim Mahmûd Şervânî tarafından yazılmış *Tuhf-i Murâdî* adlı eserle, meçhûl bir hekim tarafından yazılmış, üç ciltlik bir eser olan *Kemâlnâme*— söz etmektedir. *Tuhf-i Murâdî* bütünüyle değerli taşlara ve onların tıbbî özelliklerine ayrılmıştır.

Şimdi Fatih Sultan Mehmet ve oğlu, Sultan II. Beyazıt devrine geçiyoruz. Bu iki büyük imparatorluk yöneticisi aynı zamanda, sanat ve bilimin cömert koruyucularıydılar. Tıp üzerine olan bazı önemli kitaplar, onların saltanatları sırasında yazılmıştır. Amasya sakinlerinden olan, Sabuncuoğlu Şerafeddin, bu dönemin en önde gelen tabib ve cerrahiydi. Ondört yıl süreyle yerel hastahanenin, Amasya Hastahanesinin başhekimi olarak çalıştı. Daha sonra, dünyaca ünlü klasiği, Endülüslü ölümsüz tabib Ebü'l-Kâsım Zehrâvî tarafından yazılmış olan El-Tasrif'i Türkçeye çevirdi. Ona *Cerrahname-i İlhânî* adını verdi ve onu Fatih Sultan Mehmed'e sundu. M.S. 1465 ve 1468 yılları arasında (Hicrî 870-873), klasiğin üç ayrı Türkçeleştirilmiş metnini hazırladı. Bu Türkçeleştirilmiş metinlerin birinci nüshası, İstanbul Üniversitesindeki, Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesinde korunmakta, ikinci nüsha ise Paris Millî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Üçüncü Türkçe nüsha ise, Ali Emiri Kütüphanesi koleksiyonundaki, kendisine çok değer verilen bir parçadır. Söz konusu Türkçeleştirilmiş metinlerin ikinci ve üçüncüsü, yazarın kendi el yazısıyla ve, resimlerle taslaklarla açıklanıp, süslenmişlerdir. Bu, Türk dilindeki, cerrahlık üzerine olan ilk önemli eserdir.

Bu eser yalnızca bir çeviri değildir, çünkü derleyicisi, bazılarını bizzat kendisinin tasarlayıp, imal etmiş olduğu cerrahî âletlerinin resimlerini eklemekten başka, çeşitli yerlerde kendi gözlemlerini de verir.

Sabuncuoğlu Şerafeddin'in ikinci kitabı, içinde kişisel olarak gerçekleştirildiği tıbbî deneyleri saydığı *Mücerrebname* adlı kitaptır. Sabuncuoğlu Şerafeddin yılan ısırmasına karşı ilâçlar geliştirme alanında bir öncüydü. Bu ilâçları, yılan ısırmasının insan olan kurbanları üzerinde denemezden önce, kuşlar üzerinde çok sayıda deney gerçekleştirdi.

Şerafeddin'in çağdaşı ünlü hekim Eşref bin Mehmed de *Hazâinüs'-Saâdet* adlı bir kitap yazdı ve bu kitabı Fatih Sultan Mehmed'e sundu.

Yadigâr-i ibn-i Şerîf bu dönemin bir başka önemli tıbbî eseridir. Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'a göre, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından, 1453 yılındaki fethinden hemen sonra yazılmıştır. Bu kitap, çok sayıda nüshasının günümüze kadar gelmiş olmasından da anlaşılacağı gibi, pek büyük bir rağbet gördü. Hava, su içinde yaşanan çevresel koşullar, yiyecek ve içecekler, ve giyecekler gibi konulara ilişkin olarak ayrıntılı tartışma ihtiva eder. Şarap üzerine olan makalesinde, yazar şarabın tıbbî yararlarını saymıştır.

Sultan Mehmed devrinin bir başka önemli tıbbî kişiliği de, Ahi Çelebi'dir (ölümü: M.S. 1523 / Hicrî 930). Kendisine, bir tabib olarak tam bir güveni olan, II. Beyazıd'ın saltanatı sırasında önem kazandı. Belirli bir süreyle, Edirne'deki hastahane'nin başhekimisi olarak çalıştı. Böbrek ve mesane taşları üzerine olan, çok değerli denemesiyle anılır. Ahi Çelebi bunların tedavileri için, kaynak olarak büyük ölçüde İbn-i Sinâ'nın *Kânûn*'unu kullanmakla birlikte, kendisi de ayrıca, kimi önemli deneyler yapmıştır. Ünlü Mısırlı hekim İbn ü'n-Nefis tarafından yazılmış, önemli bir kitap olan *Mucez fi't-Tıbb*'in Türkçe çevirisi de Ahi Çelebi'ye atfedilir. Ancak Dr. Adnan Adıvar, bu çevirinin Ahi Çelebi'nin, kendisi de zamanının seçkin bir tabibi olan, babası Ahmed Kemal tarafından yapılmış olduğunu söylemektedir.

Çelebi'nin emriyle, Musa Câlinus ü'l-İsrailî, içinde Doğu tıp yazınında (literatüründe), ilk kez olarak, bazı Avrupalı tabiplerden söz edilen ve onların araştırmalarından yararlanan bir tıbbî deneme yazdı.

Beyazıd'ın saltanatı sırasında, İbrahim bin Abdullahü'l-Cerrah, Mora'ya yapılan sefer sırasında bulunmuş, ve cerrahlık üzerine olan, eski bir Yunan eserini, *Cerrahname* adı altında, çevirdi. Bu kitapta Avrupa'da, Fransa Kralı VIII. Charles'ın Napoli seferi sırasında görülen ve "Avrupa hastalığı" olarak adlandırılan bir hastalıktan söz etti. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde Ahmed bin Bali Fakih, Necmeddin Şirâzî (ölümü: M.S:

1330)'nin *Hâvi-i Sağir* adlı kitabını *Mecmaü'l - Mücerrebat* adıyla çevirdi ve aynı zamanda, ona çok değerli özgün katkılar yaptı.

Türkçedeki tıp yazınına (literatürüne) Kanunî Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) da değerli katkılar yapılmıştır. Bu katkılar arasında, zamanının en önde gelen tıp yetkisi (otoritesi) olan Kayzumizade Mehmed'in *Menafi-ün-Nâs*'i ve, doğrudan doğruya İbn Baytar'ın eserine dayanan ve içinde yer alan konuların alfabetik sırayla düzenlendiği *Kamusü'l-Hikme ve't-Tıb* adlı eser sayılabilir. Bu sonuncu eserin bir başka ayrıacı, özsel yönü, kitaptaki her terimin Türkçe karşılığıyla birlikte verilmiş olmasıdır. İbn-ü'n-Nefis'in *Mucez*'i, Şehzade Mustafa'nın özel hekiminin isteği üzerine, şair Sürurî tarafından, yine bu dönemde, bir kez daha Türkçeye çevirildi.

Dr. Abdülhak Adnan bu kitabın, Arap dilini öğrenmek isteyen Türklere, çok büyük yararlar sağlayabileceğine dikkat çekmektedir.

Birçok seçkin tıp doktorunun yıldızı ise, asıl Türkiye dışındaki Osmanlı İmparatorluğunda parladı. Bunların en göze çarpanı, 16. yüzyılda Suriye-Mısır'da yaşamış olan Davud bin Ömerü'l-Antakî'dir. Antakî çok üstün yeteneklerle bezenmiş biriydi ve, felsefe ve matematik de dahil olmak üzere, birçok konuda eserler verdi. Ancak en önemli eseri, aynı zamanda *Tezkire-i Antakî* adıyla meşhur olan, *Tezkiretü'l-Elbab* adlı tıp kitabıdır. Bu kitab evrensel bir kabul gördü. Hicrî 1254 ile Hicrî 1324 arasında, Mısır'da yedi kez basıldı. Yazarı tarafından, büyük bir olaslıkla, Hicrî 972 yılında yazılmıştır.

Davud Antakî Yunan dilini çok iyi biliyordu. *Tezkiretü'l-Elbab*'ı, tıbbî konular üzerinde çok değerli bilgilerle zenginleştirilmiş bir makaleden, başka, Yunan ve Arap tıp disiplinlerinin önde gelen kişilikleri hakkında kısa bilgiler verir. İlaçları tek tek sayarken, büyük ölçüde İbn Baytar'ın *El-Câmî* 'sinden yararlanmış, ancak aynı zamanda, kişisel olarak gerçekleştirdiği deneyler ve araştırma temeli üzerinde, konuya paha biçilmez ekler yapmıştır. Dr. Abdülhak Adnan, *Kânûn* adlı eserinde, İbn-i Sînâ tarafından tartışılan sekiz yüz ilâca karşı, Davud Antakî'nin bin yedi yüz oniki ayrı ilâç betimlediğini ifade etmektedir. *Tezkire*'i, içinde Antakî'nin ara sıra diğer kitabı *Nüzhel-fi't-Teşrih*'in inceleme ve çözümlemesini önerdiği, anatomi üzerine olan kısa bir makale içerir. O bu eserinin ikinci kısmında hastalıkların, alfabetik bir düzen içinde, listesini yapar. Antakî'nin ikinci önemli eseri, patoloji konusunu ele alan *En-Nüzhetu'l-Mubhice fi-Teşhizü'l-Ezhan*'dır. Biçim (stil) ve yaklaşımı daha çok felsefî bir nitelik taşır. Anta-

kî, ayrıca İbn-i Sînâ'nın *Kânûn* adlı eserine not düşerek bir şerh, açıklayıcı bir yorum yazdı ve buna *Nazme-i Kânûnçek* adını verdi.

IV. Murad'ın sarayında Başhekim olan Emir Çelebi tarafından yazılmış *Enmûzecu't-Tıb*, tıp bilimine 17. yüzyılda, Türkçede yapılan en önemli katkıdır. Hacı Paşa gibi, Emir Çelebi de tıp öğrenimini Mısır'da gerçekleştirmiş ve Kahire'deki Kalavun-Mansuriye Hastahanesinde çalışmıştır. Dr. Adnan Adıvar, Emir Çelebi'nin *Enmûzecu't-Tıb*'ta usta bir hekim olarak ortaya çıktığını söyler. Bu alanda oluşmuş geleneği izleyerek, yazar, hayvanlar ve organizmaların çevreleriyle ilişkilerini inceleyen biyoloji dalı (ekoloji), üzerine olan kısa bir makale ile başlar ve daha sonra, o zaman için bilinen tüm hastalıkların, doğru teşhis ve tedavileriyle birlikte, ayrıntılı bir betimlemesini verir. Tıpta sürekli araştırma ilkesini şiddetle savunur. Eski üstatlardan kalan bilginin son söz olarak, körce kabul edilmesine karşı çıkıp, onu küçümser ve, araştırmanın ve deneyler yapmayı sürdürmenin, tıp alanındaki her pratisyên için elzem olduğunu ifade eder. Anatomi çalışmasını ve tıp biliminin bu dalında, sahip olunan bilgiyi çoğaltacak yeni gelişmelere duyulan gereksinmeyi çok önemli bulur. İnsanın insan organizmasına ilişkin bilgi ve kavrayışını artırmasının bir zorunluk olduğunu dile getirir ve, bu amaçla, savaşta ölenlerin cesetleri üzerine deneyler yapılmasını önerir. Eğer bu olanaklı olmazsa, deneyler ölü maymun ve domuzlar üzerinde yapılabilir.

Dr. Süheyl Ünver bu dönemde anatomi konusunda, ona göre çok yararlı bir eser olan, bir başka kitabın Şemseddin İtakî tarafından yazıldığını söyler. Büyük bir olasılıkla bu, geniş kapsamlı bir bilgi ihtiva eden araştırmasında, bir başka deyişle, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde, Dr. Abdülhak Adnan'ın, kendisinden Şemseddin Şirvanî tarafından yazılmış *Teşrihü'l-Ebdan* olarak söz ettiği kitaptır. Sultan IV. Murad devrinde 1629 ile 1631 yılları arasında yazılmış olup, çok güzel çizimler ihtiva eder. Bu kitabın bir bölümü İbn-i Sînâ'nın *Kânûn*'unun ve İbn ü'n-Nefis'in *Şerh-i Teşrihi'l-Kânûn*'unun çevirisinden oluşmaktadır. Derleyen, ana esere girişinde, bileşik ilâçlardan başka, dört öge ve farklı insan mizaçları üzerine bir makale sunar; bunu, döl yatağının anatomisi de dahil olmak üzere, insan anatomisine ilişkin ayrıntılı bir açıklama izler. Bir kadın vücudunun, onun yatağının yerini de gösteren bir resmi, döl yatağı hakkında işaret etmek istediği noktayı serimlemek amacıyla, Şemseddin tarafından ortaya konur. Kitap embriyoloji üzerine çok aydınlatıcı bir fasıl ihtiva etmektedir. Dr. Abdülhak Adnan'a göre, yazar kaynak olarak, Mehmed Mansur tarafından 9. yüzyılda yazılmış, Farsça bir otantik eser olan *Teşrihü'l-Beden*'i kul-

lanmıştır. Mehmed Mansur'un eseri büyük bir ün kazanmıştı. Hicrî 1265 yılında eser, Luknov'da *Teşrih-i Mansurî* adı altında basılmıştır.

Türkiye'de 17. yüzyılda meydana getirilen tıbbî yazının bir kısmı, ilk kez olarak, çok az da olsa, batılı kaynakları, özellikle Latince, Fransızca ve Almanca eserleri kullandı. Bu, tıp alanındaki Türk bilim adamlarının, Avrupa ülkelerinden diplomatik görevlerle İstanbul'a gönderilen hekim ve cerrahlarla kurdukları temaslara doğal bir sonucu idi. 15. yüzyılın sonlarına doğru keşfedilen yeni dünya, Avrupa için, kinin ve ipeka gibi, bir kısım kesin tıbbî özelliklere sahip madde de dahil olmak üzere, dışarıdan gelen çok büyük sayıda kalem mal için bir kaynak haline geldi. Bunlar Avrupa'dan Türkiye'ye geldiler. Halepli Salih bin Nasrullah (ölümü: 1670) tarafından yazılmış *Gayetü'l-Beyân fî Tedbir Bedenü'l-İnsan*, Avrupa etkisini kuşkuyla yer bırakmayacak bir biçimde ortaya koyan ilk eserlerden biridir. Yazar bu kitabı Sultan IV. Mehmed'e takdim etti ve bunun için, bir ödül, armağan aldı. Türkiye'de bu dönemde yaygın olan hastalıklar, Türkiye'de istifadeye sunulabilecek olan Avrupa tıp uzmanlık bilgisi yardımıyla tartışılmaktadır ve bu hastalıklarla savaşmak için, Doğu tıbbınca bu zamana dek bilinmeyen ilâçlar ve tedavi yöntemleri tavsiye edilmektedir. Aynı yazarın diğer önemli kitapları *Gayetü'l-İtkân* ve *Gaye fi't-Tıbb*'tir; bunlardan ikincisinin kapsamı oldukça geniştir ve, iç ve dış hastalıklarıyla, deri hastalıkları ve kozmetikler üzerinde durur. *Gayetü'l-İtkân* Türkçeye, Mustafa Feyzullah tarafından, Sultan Ahmed devrinde çevrilmiştir.

Salih Nasrullah aynı zamanda, tıp alanında çok tanınmış Avrupalı bir bilim adamı olan Oswald Croll (ölümü: 1609) tarafından yazılmış *Basilica Chymica* adlı bir kitabı, Türkçeye çevirdi. Çevirinin orijinal nüshası Berlin kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu arada, onun bundan başka, Galenos ve İbn-i Sînâ'nın tıp kuramlarına, onları geçersiz kuramlar olarak görüp, meydan okuyan ilk tıp adamı olan Paracelsus (1493-1541) adlı bir Alman tıp yetkesinin (otoritesinin) eserlerini Türkçeye çevirmiş olduğu söylenir.

Salih Nasrullah ve Hayatî-zade, hiç kuşkusuz, Avrupalı tıbbî eserleri ve Avrupa tıp dizgesini iyi bilmekteydiler. Bu Türk tıpçılarının Batı tıbbıyla temaslar kurmuş oldukları anlamına gelir. Bu durumda, Dr. Adnan'ın, zamanın Türk doktorlarının onların neredeyse tümünün, Avrupa'daki tıbbî araştırmaları yeni keşif ve bulgularından habersiz olmalarına şaşırması olgusu nasıl açıklanır?

Bu dönemde, Mehmed bin Ahmed, İbn Baytar'ın *Kitabü'l-Mugni fi'l-Edviyeti'l-Müfreda* adlı eserini Türkçeye çevirdi. O aynı zamanda, bu tıbbî

klasiğe, *Muacelat-i Şeyh ibnü'l-Baytar* adı altında bir de açıklayıcı yorum yazdı. Bu Macaristan Valisi Hüseyin Mustafa Paşa'nın buyruğuyla yazılmıştı.

Dr. Adnan, kan dolaşımı ve akciğerlerin işlevi üzerine, M.S. 1664 yılında yüz elli sayfalık Latince bir tez yazmış olan Alexander Mavrocordato'yu kendisine konu alır. Geniş kapsamlı bir bilgi ihtiva eden bu bilimsel inceleme, Hippokrates, Galenos ve Vesalius tarafından ortaya konan kan dolaşımı kuramlarına ilişkin bir çözümlemeyle başlar ve büyük bir ustaya yaraşır bir eser olan *De Motu Cordis* adlı kitabında, daha sonra, kan dolaşımıyla ilgili olarak, Harvey tarafından ileri sürülen kurama ilişkin, kolay anlaşılabilir, bir serim yapar ve Harvey'in kuramını eski kuramlarla karşılaştırır. Bu çok bilgili tıp düşünürü, Fransız Büyükelçisinin özel hekimi olup, aynı zamanda, Devlet işlerinde Sadrazam Fazıl Ahmet Köprülü Paşa'dan sonra, muhtemelen en etkili kişiydi ve İstanbul'da oldukça uzun bir süre kaldı. Dr. Adnan, Alexander Mavrocordato gibi büyük bir ağırlığı olan usta bir tabib ve tıp kuramcısının, devlet içindeki önemli konumuna karşın, Türkiye'de pek az tanınan biri olarak kalması ve, ister yerel tabibler, ister bilim adamı tabibler olsun, tabibler üzerinde hiçbir iz, tesir yaratmamasını çok şaşırtıcı bulur. Bu açıklanamaz durumun bir sonucu olarak, Türkler kan dolaşımı üzerindeki yeni araştırmalardan uzun bir süreyle bilgisiz kaldılar ve kan dolaşımı, Türkiye'de yayımlanan tıp kitaplarında hiç anılmadı.

İki önemli tıp sözlüğü, Türkiye'de 17. yüzyılda derlendi. *Lisânü'l-Etibbâ* adını taşıyan birincisi Hazarfen Hüseyin tarafından derlenmiştir. Bu eserin birinci bölümü, Türkçe karşılıklarıyla birlikte, Arapça terimleri ihtiva eder, oysa ikinci yarısı Türkçe sözlükleri ve onların Arapça çevirilerini kapsar. Yazar, ayrıca şifalı otlar ve ilâçların Yunanca adlarını da vermekte ve, hastalıkları ve mizaçları, biraz daha ayrıntılı olarak, tartışmaktadır. Bu başvuru (referans) kitabının geri kalan fasıllarında, Hezarfen Hüseyin, usta Arap, İranlı ve Yunan hekimlerin iyi bilinen tedavilerinin bazı otantik vaka tarihlerini (klinik gözlem dizilerini) vermektedir.

İkinci tıp sözlüğü ise, Hindo-Pakistan bölgesiyle çok yakın ilişkileri bulunan, Hekim Ahmed bin İbrahim tarafından derlenmiştir. Tahsilini Edirne ve İstanbul Tıp Fakültelerinde tamandıktan sonra, Hindistan'a gitti ve İmparator Şah-i Cihan'ın özel hekimliğine atandı. Türkiye'ye dönüşünde, M.S. 1670 yılında, *Kamusü'l-Etubba* adında, hacimli bir tıp sözlüğü derledi. Ahmed bin İbrahim bu eserin önsüzünde, Razî ve İbn Baytar'ın eserlerini de çevirmiş olduğunu ifade etmektedir.

Bu çok verimli, doğurgan yüzyılın bir başka önemli tabibi de, Sultan İbrahim (1640-1648) ve maiyetiyle yakın ilişkileri bulunan Ali Efendi'di. Şu üç kitabı yazdı:

- 1) *Devâü'l-Emrâz*
- 2) *Nizâmü'l-Edviye*
- 3) *Müfredat*

Türkiye'de 18. yüzyılda tıp bilimi hakkında oldukça az sayıda kitap yazılmıştır. Şaban Şifâî çocuk doğumu, anne, bebek ve çocuk yetiştirilmesi üzerine iki önemli kitap yazdı. İki kitaptan, Hicrî 1112 yılında yazılmış olan *Tedbirü'l-Mevlûd* adlı eserde, Şifâî Zekeriya el-Razî, İbn-i Sînâ ve Hacı Paşa'nın gözlem ve görüşlerini, kolay anlaşılır ve açık bir Türkçeyle ortaya koymaktadır.

Hicrî 1166 yılında ortaya çıkmış olan, *Ferâidü'l-Müfredât* bir başka önemli kitaptır. Kitabın yazarı bilinmemektedir. Esas konusu, ilâçlardan çok, bitki ve hayvanlardır. Bitkilerin ve canlı organizmaların adları Arapça, Farsça ve Yunancada verilir ve bunların tıbbî özellikleri, biraz ayrıntılı olarak betimlenir. Dr. Adnan, bu kitabın, geleneksel biçim (stil) içinde yazılmış, Türk tıp ve botanik yazınının (literatürünün) bir parçasını oluşturduğunu söyler.

İbn-i Sînâ'nın *Kânûn'u* her zaman, Türk tabiblerinin temel başvuru kitabı olagelmıştır. Türk tabipleri, yüzyıllardan beri, orijinal Arapça metine başvurdular. Daha sonraları, eserin birkaç kısaltılmış Türkçe uyarlaması elde edilebilir hale geldi. Tıbbın bu temel müracaat eserinin, kısaltılmamış, tam çevirisi Hacı Mustafa tarafından, Sultan III. Mustafa'nın buyruğuyla, 18. yüzyılın sonlarına doğru yapıldı. Hacı Mustafa *Kânûn'un* anlaşılması güç bölümlerini yorumlarken, Kutbettin Şirazî'nin *Şerh-i Kânûn'*undan yararlandı. Klasiğin Türkçe uyarlamasında (Türkçeleştirilmiş metin, versiyon), orijinal Arapça adları ve terimleri aynen korudu. Bu eserle hemen hemen aynı zamanlarda, Hayatî-zade'nin damadı, Hekim Süleyman, *Akrabadin'*in bir Türkçe çevirisini yaptı.

Türk tıbbı üzerindeki Batı etkisi 18. yüzyılda gözle görülür hale geldi ve, Türk bilim adamları ve tabipler Batılı kaynaklardan, giderek daha çok yararlanmaya başladılar. Dr. Süheyl Ünver'e göre, Avrupa tıbbî tedavi yöntemi, Gevrekzade Hasan Efendi'nin şahsında, dinamik ve kuvvetli bir savunucu buldu. Gevrekzade Hasan Efendi göz, gut hastalıkları ve pedi-

atri, ve ruhsal bozuklukların tedavisinde müzik kullanılması üzerine bir dizi kitap yazdı.

Ünlü Hollandalı hekim Herman Boerhaave'nin çok önemli bir tıbbî eseri olan *Aphorizma* Türkçeye Abdülaziz Efendi tarafından M.S. 1771/ Hicrî 1195 yılında çevirildi. Batı tıp dizgesinin (sisteminin) bu çok ustalıklı seriminin çevirisi aracılığıyla, Türk bilim adamı ve tabibleri Harvey'in kan dolaşımı kuramından, ilk kez olarak, bütünüyle haberdar oldular ve bu Türk tıp biliminde büyük bir ilerleme anlamına geldi.

19. yüzyılın en ünlü Türk tabibi olan Vesim Abbas, aynı zamanda, çok büyük bir önem taşıyan bir eserin yazarıdır. *Düsturu'l-Vesim fî Tıbbü'l-Cedid ve'l-Kadim*'i iki ciltten oluşmaktadır ve baştan ayağa kadar tüm uzuvların hastalıklarına ve organik rahatsızlıklara ilişkin olarak, ayrıntılı ve eksiksiz bir tartışma ihtiva eder. Abbâs Vesîm incelemesine bütün insan vücudunu dahil eder ve, eserinde çibanlar, yaralar ve ülser de içinde olmak üzere, kadın ve çocuk hastalıklarıyla (gnoseoloji ve pediatri) cilt hastalıkları gibi, birçok ihtisaslaşmış tıp dalını tartışır ve betimlediği hastalıklar için özel tedaviler önerir. Vesim Abbas'ın, kendisini sık sık ziyaret eden çok sayıda Avrupalı hekimle dostça ilişkileri vardı. Dr. Adnan Adıvar, Abbâs Vesim tarafından verilen listeden, onüç yabancı doktorun yaşam öyküsünü biraraya getirmiştir. Bu çok geniş bilgili doktor, Batı tıbbının uygulayıcılarıyla olan bu ilişkilere ve, eldeki mevcut verileri eleştirici bir gözle değerlendirme ve bilimsel araştırmaya karşı doğal eğilimine karşın, tıp alanında Batının gerçekleştirdiği ilerlemelerden haberdar olmadığını dile getirmektedir. Harvey'in kan dolaşımı hakkındaki bulgularını bile bilmiyordu. Harvey'in bu konu üzerindeki kitabı, Vesim Abbas'ın ölümünden hemen hemen on sene sonra, Türkçeye çevirildi.

Sultan Selim devri (1789-1807), tarihsel olarak, çok önemlidir, çünkü birçok teknik kurum bu dönemde kurulmuştur. Bu dönem modern disiplinlerin Türkiye'de görünmesine tanık oldu. Avrupa'daki tıp okulu modeline göre, bir tıp okulu 1826 yılında tesis edildi ve bir yıl sonra, eşdeyişle, 1827'de, büyük bir kapasitesi olan, dinamik bir kurum, Tıbbiye-i Osmaniye adı altında kuruldu. Kendisine verilen en büyük görev, Türkiye'de modern tıp için sağlam bir temel meydana getirmek amacıyla, başlangıç olarak Fransızcadan Türkçeye olmak üzere, tıbbî yazının (literatürün) büyük ölçekli bir çevirisiydi. Tıbbî kitapları çeviren çok büyük sayıda insan arasından, iki ad sıvrılmaktadır: Hekim Safî-zade Atâullah (ölümü: 1826) ve Hekim Behzat Mustafa (ölümü: 1833).

Osmanlı dönemindeki tıbbî kuram ve uygulamaya ilişkin bu kısa incelemenin, Dr. Abdülhak Adnan'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (Science and the Ottoman Turks) adlı yetkin kitabında, Türk tıbbî faaliyetine ilişkin değerlendirmesini güçlendirip, pekiştireceğini umuyorum. Dr. Adnan'ın bu kitabı, Osmanlı doktorların Galenos ve İbn-i Sînâ'nın kuram ve kavramlarını, tam tamına 18. yüzyıla kadar, izlemeyi sürdürdükleri ve, Avrupa'ya olan büyük yakınlıklarına karşın, tıp biliminde Rönesans-sonrası dönemde bir atılım meydana getiren, tıbbî keşiflerden habersiz yaşadıkları olgusunu ortaya koyar. Dr. Adnan, zamana ayak uydurma, çağı yakalama yönündeki bu başarısızlığa, Osmanlı Türklerinin kültürel ve bilimsel sahenede, Abbasi Halifeliğinin Moğollar tarafından yıkılması ve Müslümanların Endülüs'ten çıkmak zorunda bırakılmalarından sonra, görünmeleri olgusunun neden olduğunu söylerken, mutlak olarak haklıdır. İslâm dünyasında, siyasal çöküşü entellektüel gerileme ve değişmeye karşı gösterilen direnç izledi. Çok geniş kapsamlı bilgisi olan insanlar ve düşünürler zihinsel faaliyetlerini, eski üstatların eserlerine dip notlar yazmakla ve onları yorumlamakla sınırladılar. Bu dar görüşlü insanların, üzerinde ittifakla birleştikleri husus, eski üstatların eserlerinin aşılması, nihaî oldukları ve yeni keşifler ve dolayısıyla yeni bir başlangıç yapmanın, her ne olursa olsun hiçbir olanağı bulunmadığıydı. Avrupa'da Aydınlanma Çağı'nı başlatan koşullar Doğu'da hiçbir zaman varolmadı. Sonuç olarak, Batı çok hızlı adımlarla ilerledi, buna karşın Doğu uyuşukluk ve tevekkül hali içinde debelenip durdu.

Bu, bununla birlikte, Osmanlıların bilimsel çalışma ve entellektüel araştırma alanında hiçbir şey yapmadıkları anlamına gelmez. Onlar Arapça ve Farsçadaki, kendisinden istifade edilebilir, bilimsel ve kültürel mirasın bütünüyle bilincindeydiler. Bu dillerde bulunup da, önem taşıyan tıbbî yazının (literatürün) tümü Türkçeye çevrildi. Siyasî-askerî egemenliklerinin sonuna doğru, yüzlerini Batı tıbbına döndürdüler, ancak gerileme tempolarının hızlanmasından ve İmparatorluktaki istikrarsızlığın giderek daha fazla ivme kazanmasından dolayı, bu alanda kayda değer bir ilerleme gerçekleştirecek konumda değildiler. Türk tıp tarihine ilişkin olarak, Selçuklular devrinin başlangıcından, 18. yüzyıla kadar olan dönemi kapsayan, bir inceleme, Türk ulusunun ustura keskinliği ve sınırsız bir dinamizmi olan bir zekâyâ sahip, nadir parlaklıktaki bilim adamları ürettiklerini gösterir. Yeni varsayımlar formüle etmekten ya da, bu varsayımlar temeli üzerinde deneyler yapmaktan çekingen davranmadılar. Bazıları tıbbî bilgi dağarcığına önemli katkılar yaptı. Cerrahide kullanılan birçok aleti özellikle de, göze ilişkin cerrahide gereksinme duyulan âletleri tasarlayıp, yetkin-

leştirdiler. İslâmiyete dönmüş bir Macar ve çok seçkin bir tıp araştırmacısı olan Abdülkerim Germanus'a göre, Türk doktorları, hiç kuşkusuz, teşhis ve kalıtsal hastalıklar alanında birer üstat olduktan başka, psikiyatri ve psiko-terapi alanında da öncüydüler. Türk doktorları, Germanus'a göre, cerrahideki benzersiz ustalıkları dolayısıyla, Avrupa'nın her yerinde ün kazanmışlardı. Türk tıbbı bir başka yönden daha ilk olmak onuruna sahiptir. Dr. Süheyl Ünver, gerçeğe hayli uygun delillere dayanarak, Türklerin insanlık tarihinde salt cüzzamlılar için hastahaneler kuran ilk ulus olduğunu söylemektedir. Cüzzam hastahaneleri Kayseri, Edirne ve İstanbul'da bulunmaktaydı ve, Kıbrıs ve Kastamonu'da, cüzzamlılar için, kalacakları özel koğuşlar, şehir sınırları dışında inşa edilmişti. Dahası, çiçek hastalığına karşı aşı Türkiye'de 17. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlandı. Bu, o kadar şaşırtıcı ölçüde yeni bir şeydi ki, İngiliz Büyükelçisi Montago'nun eşi, kendi ülkesindeki yakınlarına yazdığı mektupların birinde, M.S. 1717 yılında, bundan özellikle söz etti.

Türk hekimleri akıl hastalıklarının tedavisinde, bazı özel ruhsal rahatsızlıklar için, müzikten tedavi edici bir biçimde yararlanacak kadar, dikkate değer ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bu, Avrupalıların çoğunun akıl hastalarını, onların kötü ruhlar tarafından istila edildikleri biçimindeki yanlış inançla, diri diri yaktıkları bir zamanda, çok büyük bir önemi olan husustur.

Türk tıp tarihine ilişkin bu kısa özeti toparlayacak olursak, 10. yüzyıla kadar, Türk tabib ve bilim adamları tarafından yapılan katkının, hem nitelik hem de nicelik olarak, Müslüman Hindistan bir istisna olmak üzere, bütün islâm dünyası ve Doğu'da, bir benzerinin daha olmadığını söylememiz gerekir.

Ortaçağ İslâm dünyasındaki hastahaneler —sihir ve dinsel ayinin, tıptan daha önemli bir yer tuttuğu Yunan Aesculapiosların tersine— iyi bir biçimde düzenlenip, donatılmış ve, içinde tümüyle ehliyetli hekim ve cerrahların hizmet verdiği, profesyonel tıp kurumlarıydılar. Tümü ücretsiz tıbbî hizmet sunan yardım kurumlarıydı ve bilimsel tıbbın kaleleri oldular. Profesör Aydın Sayılı, Türklerin, kendilerine insan sevgisiyle malî destek sağlanan, ihtisaslaşmış bilimsel kurumların gelişiminde yaşamsal önemi olan bir rol oynadıklarına, haklı olarak işaret eder. Eski Türk hastahaneleri, sözcüğün gerçek anlamında, modern hastahanelerin atasıydılar. Türk komutan ve Abbasi halifesi Mütevekkil'in veziri Feth ibn Hakan İslâm dünyasındaki beşinci hastahaneyi kurdu. Ahmet ibn Tulun tarafından

kurulan altıncı hastahane ise, bir vakıf geliriyle desteklenen ilk İslâm hastahanesiydi. Vakıf tarafından finanse edilen ilk beş hastahanedен, en azından üçü, belki de dördü Türkler tarafından kurulmuştur.

Hastahane inşaatı faaliyeti Selçuklularla başladı. Her ne kadar onlar, tıp okulları da dahil olmak üzere, eğitim kurumlarının kuruluşlarına daha büyük bir özen gösterdiyseler de, Anadolu, Suriye ve Mısır'daki ardılları himaye alanını genişlettiler ve çok sayıda hastahaneler kurdular. Şam ve Kahire'nin dünyaca ünlü hastahanelerini kurma onuru Nureddin Zengi, Salahuddin ve Mansur Kalavun'a aittir. Bunlardan Nureddin Zengi ve Mansur Kalavun katıksız birer Türktüler, oysa Salahuddin yarı-Türk olup, Nureddin Zengi'nin himayesindeydi. Kahire'nin, İslâmiyet'in ilk yüzyıllarında, beş birinci sınıf hastahaneye sahip olmak açısından, emsalsiz bir yeri vardı. Ünlü tarihçi Makrizi, bu beş hastahanedен birincisinin Ahmed Tulun tarafından M.S. 873 yılında yaptırıldığını ve sonuncusunun, bir başka deyişle, beşincisinin ise Mansur kalavun tarafından, M.S. 1284 yılında kurulduğunu söyler.

Anadolu'ya Zengiler, Eyyubiler ve Suriye Memlûklarıyla hemen hemen aynı zamanlarda hükmetmiş olan Rum Selçukluları, hüküm sürdükleri topraklarda, Türk tarihinde, Türkçe karşılıkları Hastahaneyle birlikte, *Bimaristan*, *Darü's-Şifâ*, *Darüs-Sıhha* ve *Darü'l-Afiye* olarak bilinen birçok güzel hastahane de içinde olmak üzere, sayısız sosyal yardım kurumları yapturdular. Selçuk tıbbi üzerine, geniş kapsamlı bir bilgi içeren araştırmasında, Dr. Süheyl tarafından da açıklandığı gibi, bu hastahaneler, tıbbî kurumlar olarak hizmet verecek şekilde, dikkatle planlandılar ve işlevsel olarak yetkin durumdaydılar. Bunlar aynı zamanda, tıp okulları olarak hizmet görüyorlardı. Bu, en modern sağlık kurumları, genel olarak hükümdar, hükümdar ailesinin üyeleri ya da krallık aristokrasisi tarafından kurulurlardı ve, istisnasız olarak, her zaman büyük bir *Evkafa*, eşdeyişle, malî sıkıntılardan uzak bir biçimde işlev görmelerini sağlamaya yetecek kadar gayrimenkullere sahip olurlardı. Günümüze kadar gelen bazı *vakıf* belgeleri, etkili hastahane yönetimi açısından, aydınlatıcı bir rehberlik sağladılar.

Modern Türk araştırmacılarına göre, Selçuklu tipi okul (*Medrese*), Anadolu'daki, Selçuklular döneminin hastahane inşaatları için, bir model hizmeti gördü. Bunlar eyvânlardan, bir başka deyişle, etrafı sıra odalarla donanmış üstü kemerli bir avluyla birlikte, önü açık kemerli girişlerden meydana gelmekteydi. Bir *medresenin* odacıklarının tersine, odalar, hastalara ücretsiz tedavi ve bakım sağlanan büyük koğuşlar meydana getirecek şekilde, birleştirilirdi.

Şimdi Selçuklular döneminin önemli hastahanelerinden bazılarını bir göz atalım:

Kayseri

Dönemin en erken hastahanelerinden biri Kayseri'de bulunuyordu. Şifaiye ve Gıyasiye olarak bilinen, iki bitişik yapıyı ihtiva etmekteydi. Bunlara Türkçede, çift *medrese* anlamına gelen *Çifte* adı verilmiştir. Şifâiye hastahanesini, Sultan Kılıç Arslan II'nin kızı olan Nesibe Hatun yaptırdı. Tıp okulu hizmeti gören Gıyasiye ise, Nesibe Hatun'un erkek kardeşi olan Sultan Gıyaseddin Keyhusrev (1204-1210) tarafından yaptırıldı. Her iki yapı da Selçuk *medresesi* örneğine göre inşa edilmiştir. Elbette ki, hastahane normal bir *medrese*den daha büyüktür. En olarak otuz iki metre ve boy olarak kırk metredir. Her iki binanın birlikte uzunluğu altmış metre ve genişliği ise kırk metredir. Bunlar birbirlerine dahilî bir geçitle bağlanırlar.

Her iki yapı da, yöreden temin edilebilir sarı taştan inşa edilmiştir. Hastahane odalar yönünden daha ayrıntılı bir taksimata sahipti. Yola açılan iki kapısı vardır. Esas kapı —ikisinden daha büyük olan— daha anıtsaldır ve zengin bir biçimde süslenmiştir. Giriş kapısının üzerinde küçük bir kubbe vardır. Genel görünümü, bununla birlikte, anıtsal Selçuk kapılarının birkaç adım gerisindedir. Geçiş kapısı üzerindeki mukarnası çevreleyen kemerde görülen her bir taş, yetkin bir simetri içinde, büyük bir rozet motifiyle süslüdür. Giriş kapısının köşelerinin her birindeki süsler arasında üçer tane rozet motifi yer almaktadır. Tepedeki rozetin (güle benzeyecek şekilde yapılmış bir süsleme) üzerinde bulunan mermer yazıtta yer alan yazı *Nas* tipindedir. Bu yazıtın yan tarafındaki taşlar ise yıldız biçimindeki rozetlerle süslüdür. Ortadaki taşta kabartık bir rozet ve bir de kabartma vardır. Bu kabartma, ve giriş kapısını da içine alan geniş bir kemer kompleksi, oldukça ileri bir düzeyde yıpranmıştır ve kısmen harapdır. İki kenar nişten birisi tamamen harap olmuş durumdadır. Diğer taraftaki nişin üzerinde bulunan taşta bir arslan figürü yer almaktadır. Dr. Şerare Yetkin, bu figürün, muhtemelen, Gevher Hatun'la Sultan Gıyâseddin'in babaları olan, Kılıç Arslan'la bağı olduğu düşüncesindedir. *Lion* Türkçede arslan demektir.

Sivas Hastahanesi

Sivas hastahanesini M.S. 1217 yılında, İzzeddin Keykâvus (M.S. 1210-1219) yaptırdı. Sultan vereme yakalanmıştı, bundan dolayı, tıp biliminin gelişmesine özel bir özen gösterdi. Hastahane Gıyasiye ve Şifâiyenin planını örnek aldı ve özgün olarak bir çift-yapı biçiminde inşa edildi. Yanyana

bulunan bir hastahane ve bir tıp okulunu kapsayan bu tip yapılar, Selçuk kurumlarının mimarisine özgüydü. Selçuk hükümdarlarının tıp öğretimine verdikleri özel önemi gösterir.

Sivas'ta bulunan hastahane benzer tüm yapıların en büyüğüdür ve ebatları 68 × 68 metredir. Klasik *medrese* planını örnek alır ve eyvânla birlikte, üstü kemerli bir avlusu vardır. Girişin karşısında, üzerinde sivri uçlu bir kemer bulunan geniş bir eyvân vardır. Avlunun sağına düşen, odaların birinde, İzzeddin Keykâvus'un anıtsal türbesi bulunmaktadır. Bu anıtsal türbe, bu arada, Selçuk sanatının en güzel örneklerinden biridir. Karmaşık mozaik süsleri olan zengin sırlı çiniler ihtiva eder. Birbirleri içine örülmüş zengin yazı süslemeleri, mavi, beyaz, lacivert ve turkuaz renklerinin değişik tonlarıyla, yapının en görülmeye değer kısmını oluşturmaktadırlar.

Ana kapının kemeri üzerinde, yapıyı yaptıran hükümdarın yaşam ve ölüm hakkındaki, hem lirik hem de trajik olan, düşüncelerini içeren bir yazıt vardır.

Tıp okuluyla-birlikte-hastahane kompleksi, mimarî olarak, Selçuklular döneminin en anıtsal eserlerinden biriydi. Hastahanenin çok büyük bir *vakıfı* vardı ve yönetimi, kendisi de bir hastahane yaptırmış olan, Cemaleddin Ferruh bin Abdullah'a bırakılmıştı. Yeterli malî kaynaklara sahip olan bu kurumun düzenli personeli arasında uzman hekimler, cerrahlar ve göz doktorları vardı.

Konya Keykubad Hastahanesi

Anadolu'nun Selçuklu hükümdarlarının başkenti olan Konya'da ve ona yakın başka yerlerde, 13. yüzyılda, birçok hastahane kurulmuştur. Bunlardan Sultan Alâaddin Keykubad (M.S. 1219-1236) tarafından yaptırılmış olanı, hepsinin en büyüğüdür. Aynı Sultan Konya'da bir de kaplıca-hamam yaptırdı.

Bir başka hastahane, birçok Selçuk hükümdarına kuvvetli vezir olmuş olan, Celaleddin Karatay tarafından yaptırıldı. Bu hastahane, her ne kadar yalnızca kısmî olarak da olsa, günümüzde hâlâ varolan Karatay Medresesi'nin önünde bulunuyordu. Bu hastahanenin *vakıf* belgesi, Celaleddin Karatay'ın bu hastahane, bir hekim olan kardeşini görevlendirmiş olduğunu göstermektedir.

Konya'da Aksaray ve Akşehir'de de hastahaneler bulunmaktaydı. Bunlar büyük bir olasılıkla, Rum Selçuklularının en büyüğü olan Alâad-

din Keykubad tarafından kurulmuşlardır. Ne yazık ki, günümüzde artık mevcut değildirler.

Divriği Hastahanesi

Bugün Sivas vilâyetinde küçük bir kasaba olan, Divriği Selçuklular devrinde büyük bir kenti. Mengüçek-Oğullarının M.S. 1071'den 1252'ye kadar başkenti oldu. Mengüçekler Selçuk hükümdarlarının siyasal egemenliğini kabul etmiş durumdaydılar. Ahmed Şah'ın eşi ve Fahreddin Behram Şah'ın kızı olan, Turan Melik M.S. 1028 yılında, bir cami, bir hastahane ve bir türbeden meydana gelen bir kompleks yaptırdı. Bu, Türk sanat ve mimarisinin bir şaheseridir.

Hastahane caminin hemen yanı başına inşa edilmiştir. Planı, yukarıda betimlenmiş olan, geleneksel *medrese* planını, tek bir farkla, örnek alır. Geleneksel açık bahçenin üstü, dört büyük sütun üzerinde duran, üç kenarlı bir beşik kemerle örtülmüştür. Kemerin ortasında, sekiz köşe bir havuzun tam altına yerleştirilmiş bir fener görülmektedir.

Eyvânları örten kemerlerin güzel yıldız-biçimleri ve başka zarif süslemeleri vardır. İkinci katta, binaların güney batı cepheleri boyunca uzanan birer galeri, bir başka deyişle, üstü kapalı balkon bulunmaktadır. Büyük eyvânın solunda yer alan üstü kubbeyle örtülmüş bir oda, duvar çinileriyle kaplanmış bir kaç lahiti olan bir türbedir. Diğer kapı camiye açılmaktadır. Türbede Mengüçek Emiri Ahmed Şah'la eşi Turan Melik'in gömülmüş oldukları söylenir.

Divriği'deki hastahanenin ölçüleri 24 × 32 metredir. Giriş kapısının alışılmış kapı süslemesinde, mutlak olarak farklı olan bir dekorasyonu vardır. Akla Gotik kapıları getirir. Kapının üst-yüzünde, yıldızlı gökleri simgeleyen, beş köşeli yıldızlar bulunmaktadır. Altta, aşağıda, prizma şeklindeki gövdesi tümüyle palmet ve rumilerle süslenmiş, küçük bir sütunla ikiye ayrılan bir pencere yer almaktadır. Pencerenin altındaki mekân, düzgün geometrik yıldızlar, plastik palmetler ve rumilerle süslenmiş, tahadan kasetler görünümüne sahiptir. Süsler, sivri uçlu giriş kapısı kemerinin dayandığı, büyük mukarnas dirseklerin dibinden başlayarak, yukarı doğru devam eden ve aşağı doğru, bir düğüm oluşturarak uzanan, salkım halindeki sütuncuklar, palmetlerden meydana gelen bu sütuncuklar (kolonetler) üzerinde bulunmaktadır.

Çankırı Hastahanesi

Çankırı günümüzde, Ankara-Zonguldak demiryolu üzerinde bulunan küçük bir kenttir. Selçuklular devrinde ise, önemli bir şehirdi. Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubad zamanında bir *emir* olan, Atabey Cemaleddin Ferruh tarafından, burada M.S. 1235 yılında bir hastahane yaptırıldı. Çok hasar gören yazıtı, Arapçaydı. Yapı bugün Çankırı Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Kastamonu Hastahanesi

Bir Mevlana Rumî hayranı olan, ünlü Selçuk veziri, Muineddin Süleyman Pervâne, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Cami, *Medrese*, *Kervansaray* (hanlar) ve *hamamlar* (genel banyolar) gibi, birçok genel yapılar yaptırmış olmakla ün kazanmıştır. M.S. 1275 yılında, Tokat'ta bir hastahane yaptırdı. Bundan kısa bir süre önce, yani M.S. 1272 yılında, oğlu Ali bin Muineddin Süleyman Pervâne Kastamonu'da bir hastahane kurdu. Bu yapı, daha sonra, bir Kâdirî tekkesine dönüştürülmüştür. Günümüzde genellikle, Yılanlı Darü'-ş-Şifâ olarak bilinmektedir. Bu hastahane hakkında, nasıl inşa edilmiş olduğu ve nasıl yılan adını aldığı ile ilgili olarak, bugüne kadar anlatıla gelmiş olan bir öykü vardır. Hastahänenin taş dekarasyonu üzerinde çöreklenmiş bir yılan figürü bulunmaktadır. Arapça yazıt, yapının bir Mâristan ya da hastahane olarak hizmet görmek üzere, inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Mimarı Kayseri kökenli Sâd adlı biriydi. Yalnızca küçük bir cami, bir türbe, bu hastahänenin iki odası ve kütüphane bölümleri günümüze kadar erişebilmiştir ve Selçuklu taş oymacılığının zarif örneklerine ilişkin olarak bize bir fikir verir.

Anıtsal türbede 18 mezar bulunmaktadır. Genellikle, burada evliyadan sayılan Abdülfettâh ve öğrencilerinin gömüldüklerine inanılır. Hastahänenin ne zaman bir tekkeye dönüştürülmüş olduğu bilinmemektedir. Bazı uzmanlar, bununla birlikte, evliyadan sayılan Abdülfettâh ve aynı zamanda, öğrencilerinin de, büyük bir olasılıkla, birer tabib olduklarını ileri sürmektedirler.

Amasya Hastahanesi

İlhanlılar olarak bilinen Moğol sülâlesi, Anadolu'nun denetimini Selçuklulardan, onüçüncü yüzyılın sonuna ya da ondördüncü yüzyılın başına doğru, aldı. Amasya'da bundan hemen sonra, eşdeyişle, İlhanlı Sultanı Olcaytu Hudâbende'nin saltanatı sırasında, 1308 yılında, büyük bir hastahane inşa edildi. Yazıtında, yapım işini, Sultan Olcaytu'nun eşi Yıldız ya

da Ildus Hatun'un bir kölesi olan Amber bin Abdullah'ın üzerine aldığı söylenir. Planı, tıpkı üstü kemerli bir avlusuyla bir *medreseye* benzer. Yapının ölçüleri 24 × 34 metredir. M.S. 1312'de oluşturulan *Vakıf*, Yıldız Hatun'un kardeşi, Alâaddin Ali Pervâne tarafından yönetilmekteydi. Amasya'daki bu kompleks, bir hastahaneyle-birlikte-tıp okulundan meydana geliyordu. Bu hastahanedен çok sayıda, son derece ehliyetli tabibler yetişti ve hastahane 19. yüzyıla dek, tatmin edici bir biçimde işlev görmeye devam etti. Hastahanenin, içinde nazik ameliyatların yapıldığı, modern bir ameliyat salonu vardı. Tıp bölümü, ruhsal bozukluklar ve ciddi nevroz halleri de dahil olmak üzere, her türden hastalığı tedavi etmek için gerekli uzmanlığa sahip olan tabiblerle donatılmıştı. Aynı zamanda tıp öğrenimi gerçekleştirilen bu hastahanedе, bir tabib olarak, on dört yıl süreyle çalışan Şerafeddin Sabuncuoğlu kendisinden sonra gelecek kuşaklara, cerrahi de dahil olmak üzere, tıbbın bu dönemde oldukça önemli ilerlemeler kaydettiğini kanıtlayan, *Kitab el-Cerrahiye-i İlhaniye* (İlhanlı Cerrahisi üzerine bir kitap) adlı bir kitap bırakmıştır. Bu eserin birkaç nüshası, bugün de hâlâ varolmaktadır; bir kopyası Fatih'deki Ali Emir Kütüphanesinde korunmaktadır (No: 79); 134 minyatürü olan diğer kopya ise, Paris'teki Ulusal Kütüphanededir. Yazar tarafından yazılmış nüsha, birçok orijinal resim ihtiva etmekteydi.

Amasya'daki İlhanlı hastahanenin giriş kapısında geleneksel Selçuk üslubunda, süslemeler bulunmaktadır. Erzurum ve Sivas'taki *medreselerin* giriş kapılarında görülen süslemeler, burada bir kez daha karşımıza çıkar. Bunun ayırıcı yönü, ana kapının kilit taşı üzerindeki süslemedir. Bu süsleme, bağdaş kurarak oturmakta olan bir insan figürünü gözler önüne sermektedir. Bu figür, gerçekten hastahanenin kurucusunun portresi olmuş olabilir ya da onunla, tipik duruşu içindeki, bir tabib göstermek amacı güdülmüştür.

Bütün bunlara ek olarak, Osmanlıların tarih sahnesinde görünmelerinden önce, Anadolu'da, Tokat, Erzurum ve başka yerlerde, gerektiği gibi donatılmış, tıbbî kurumlar bulunduğu hususunda elimizde sağlam deliller vardır.

Osmanlılar Selçukluların yeni hastahaneler kurma geleneğini sürdürdüler. Daha önceden tesis edilmiş kurumlar, Osmanlılar tarafından, kendilerinin yaptırdığı çok büyük tıp komplekslerinin bir parçası haline getirildiler. Yıldırım Beyazıt, Osmanlılar döneminin ilk hastahanesini, M.S. 1400 yılında Bursa'da yaptırdı ve hastahaneye *Darü't-Tıb* adı verildi.

Dr. Osman Şevki *Türk Tıbbı* adlı eserinde, binanın bir tıp okulu olarak da kullanıldığını söylemektedir. Fakat *Vakıf* belgesinde okuldan hiç söz edilmemesi olgusundan dolayı, Dr. Adnan Adıvar onunla aynı fikirde değildir. Olgulara uygun bakış açısı, söz konusu dönemde, bir hastahanenin daima, aynı zamanda bir öğretim kurumu olması biçiminde bir geleneğin bulunduğunu ortaya koyar. Daha önce Cundişapur ve Bağdat'ta kurulup da, daha sonraki Selçuk kurumları için bir model hizmeti görmüş olan hastahaneler, aynı zamanda, birer öğretim kurumlarıydılar. Bundan dolayı, Bursa'daki *Darü't-Tıb*'bın ikili bir işlevi yerine getirdiğini kabul etmek oldukça akla uygun olacaktır. Osmanlı dönemindeki bu hastahane, aynı zamanda, bir tıp okulu olarak hizmet görmekteydi.

İstanbul, Fatih Hastahanesi

Çok büyük bir kompleks, Fatih Camii çevresinde, M.S. 1470 yılında inşa edilmiştir. Bu kompleks, Semaniye *Mendresesi* olarak bilinen, sekiz eğitim kurumu için bir mekân olan bir dizi binayı kapsıyordu. Ebatları daha küçük olan, diğer sekiz okul, ana *Medresenin* arkasında, onun bir uzantısı olarak inşa edilmişti. Caminin batı yakasında, bütünüyle okulun öğretmen ve öğrencileri için düşünülmüş, hayli zengin bir kütüphane vardı. Diğer tarafta ise bir *misafırhane* ya da seyyahlar için bir konuk-evi bulunmaktaydı. Diğer uçta ise büyük hastahane yer almaktaydı. Hastahane personeline, bir hizmetli ve bir kâpıcıdan başka, iki uzman tabib, bir çok usta cerrah, bir eczacı ve bir göz doktoru bulunuyordu. *Vakıf*, tabiblerin, milliyetlerine ya da benimsenmiş inançlarına bakılmaksızın, uzmanlık dalı temeli üzerinde, istihdam edilecekleri koşulunu ihtiva ediyordu. Hastahanenin kuralları tabiblerin hastalarını —sabah ve akşam olmak üzere— günde iki kez ziyaret edip, muayene etmelerini ve hizmetlilerin hastalara her yönden, kibar davranmalarını gerekli görüyordu. Hastahaneye yatmış hastalara yemek ve başkaca olanaklar sağlanıyordu. Evliya Çelebi'ye göre, hastahane, yetmiş oda bulunuyordu ve iki yüz kişi istihdam ediliyordu. Tabibler, cerrahlar, eczacılar, hastabakıcılar v.b.g. Evliya Çelebi, bu hastahane akıl hastalıklarının tedavisinde, büyük ölçüde enstrümantal olmak üzere, müzik kullanıldığını kadın ve erkek hastalar için, ayrı koşullar bulunduğunu da söyler. Hastahane, her ne kadar bakımsızlıktan, oldukça harap olmuş olmakla birlikte, II.Mahmut (M.S: 1808-1839) devrine kadar işlev görmeye devam etti.

Edirne, Beyazıd Hastahanesi

Bu hastahane Fatih Sultan Mehmet'in oğlu, II. Beyazıd tarafından, M.S. 1488 yılında, Edirne'de yaptırıldı. Mimarı Hayreddin'di. Fatih Has-

tahanesi gibi, bu da II. Beyazıd Caminin çevresinde inşa edilmiş olan, büyük bir kompleksin bir parçasıydı. Göz hastalıkları ve psiko-terapi alanında uzmanlaşmıştı. İkincisinden dolayı, hastahänenin ünü bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Avrupalı ulusların akıl hastalarını, onların kötü ruh ve büyücülerin, sürekli bir nitelik arzeden etkisi altında buldukları, düşünüldüğü için, diri diri yaktıkları göz önüne alınırsa, burada müzik ve uyutum (hipnotizma) yoluyla, tedavi edildiklerini kaydetmek çok memnuniyet vericidir. Evliya Çelebi, bu hastahane de akıl hastalığına yakalanmış hastaların tedavisi için, 10 şarkıcı ve 10 çalgıcının istihdam edildiğini söyler. İçinde oldukça geniş bir bilgiye sahip tabiblerin, öğrencileriyle oldukları kadar, kendi aralarında da, Sokrates, Aristoteles, Galenos ve Phytagoras'ı tartıştıkları, bir öğretim kurumu ya da Çelebi'nin deyişiyle, *Medrese-i Etibba* da, bu hastahane ye bağlıydı. hastahane Beyazıd Caminin dış avlusuna, bitişik verimli bir bahçe üzerine kurulmuştu.

Manisa Hastahanesi

Sultan Selim'in eşi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi, Hafsa Sultan, M.S. 1535 yılında tamamlanan, büyük bir kompleks inşa edilmesini emretti. Bu kompleks bir *medrese*, bir *hamam* ya da herkese açık bir banyo, bir düşkünler-evi, ve bir hastahane ihtiva etmekteydi. Çok seçkin bir tabib ve çok sayılan bir *Süfi* olan, Merkez Efendi, hastahänenin ilk başhekimisi olarak, hizmet verdi. Merkez Efendi, bu devirde, Mesîr olarak bilinen ve akıl hastalıklarının tedavisinde çok etkili olduğu düşünülen, bir zihin açıcı (zihni cevvalleştirici bir madde) geliştirmişti. Manisa Hastahanesi'nin bulunduğu bina bugün de var olmaya devam etmektedir ve, her yıl 15 ve 23 Nisan tarihleri arasında olan ve bu süre boyunca *Mesîr Macun*'nun hazırlanarak, yoksullara dağıtıldığı bir festivalin yapıldığı yerdir.

Haseki Hastahanesi

Hürrem Sultan (M.S. 1502-1561), İstanbul'un, Haseki olarak bilinen kenar semtlerinden birinde, kendi namına ya da kızı Mihrimah Sultan adına birtakım sosyal yardım kurumları yaptırmıştı. Bunlar arasında bir hastahane, sırasıyla Haseki Camii, bir *medrese*, bir *sebil* ve, yoksulları doyurmak için düşünülmüş, bir imaret (yoksullar için aşevi) ihtiva eden bir kompleksin bir parçasıydı. Evliya Çelebi bu hastahänenin, türünün çok seçkin bir örneğini oluşturan, bir sağlık evi olduğunu söyler.

İstanbul, Süleyman Hastahanesi

Osmanlı Sultanlarının en büyüğü olan, Kanunî Sultan Süleyman, Süleymaniye Camii olarak bilinen, eşsiz güzellik ve ihtişamdaki caminin etrafında, okullar, akademiler ve bir tıp fakültesi ihtiva eden, büyük bir kompleks yaptırmıştı. Süleymaniye *Darü'ş-Şifâsı* olarak bilinen, bir hastahane, tıp fakültesinin hemen yanı başına, M.S. 1557 yılında inşa edildi. Dr. Adnan Adıvar tarafından da teyit edildiği gibi, bu Askerî Matbaada ya da askerî basımevinde bulunmaktadır. Dr. Süheyl Ünver, Vakıflar Dergisinde hastahanenin planı ve resimlerini yayınlamış ve *Vakıf-namesine* dayanarak, hastahanenin yönetimiyle ilgili malzeme meydana getirmiştir. Hastahanenin tıbbî personeli bir başhekim, üç yardımcı tabib, iki cerrah ve iki göz doktorundan meydana gelmekteydi. Bundan başka, hastahane personeli arasında bir idare memuru, bir sekreter, yumuşak tatlı içecekler hazırlamak için, dört damıtıcı, bir kâhya, başkaca işlere bakan dört memur, iki çamaşırcı, bir berber bir masör yer almaktaydı. Hastahanedен çok etkilenmiş olan, Evliya Çelebi, büyük bir hayranlıkla “Hastahane o kadar fevkâlede, öylesine güvenilir bir tedavi müessesidir ki, bir hasta, Allah’ın inayetiyle, üç gün içinde, tamamen iyileştirilir. Gerçekten de, o cennet rahatlığında bir yer, harika bir tedavi evidir.”

İstanbul, Sultan Ahmet Hastahanesi

Osmanlılar döneminin son büyük kompleksi, İstanbul’daki Sultan Ahmed binalar öbeğidir. Zamanının üstatlık seviyesine ulaşmış mimarı Muhammed Ağa, bu kompleksi Sultan I. Ahmed’in buyruğu üzerine inşa etti. Bu çok büyük kompleksi tamamlamak, M.S. 1600 ilâ 1617 yılları arasında, tam on yedi yıl aldı. Bir cami, yolcular için bir han (kervansaray), bir imaret (yoksullar için aşevi), bir hastahane, türbe için cennet kapılarını açacak göz doyurucu bir yapı ihtiva etmekteydi. Evliya Çelebi’ye göre, “Miskin ve zihinsel rahatsızlığı olan hastalar tedavi için Sultan Ahmed hastahanesine getirilirler. Buranın havası genel olarak, çok hoştur ve hastahane personeli hastalara sevecenlikle bakar.” Bu kompleksten yalnızca, İslâmî mimarının pırlantası olan, Süleymaniye Cami günümüze kadar gelmiştir. Eşsiz ihtişam ve görkemiyle ayakta durmaktadır —bir eşi daha bulunmaz güzellikte, insanın gönlünü saygıyla dolduran ve muhteşem bir görünümü olan bir şey—.

Osmanlı döneminde, Türkiye’nin değişik yörelerinde, bazı başka hastahaneler de inşa edilmiştir, ancak onlar hakkında elimizde, adları dışın-

da, başka hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun hızlı bir gerileme içine girmesiyle birlikte, bu büyük, hastahaneler ve tıp okulları inşa etme geleneği hazin bir sona erişti.

Bu kısa incelemeye bir son vermezden önce, 15. ve 16. yüzyıllarda, salt cüzzamlılar için inşa edilmiş olan, iki hastahanedен söz etmek gerekir. Bunlardan biri, Sultan II. Murad'ın saltanatı sırasında (M.S. 1421-1451), Edirne'de, diğeri ise, bugün Üsküdar adı verilen Sukutari'de, M.S. 1514 yılında, Sultan I. Selim tarafından yaptırıldı. Buna Karaca Ahmed Cüzzam Hastahanesi adı verilmişti.

Selçuklular ve Osmanlılar çok sayıda, dünyaca ünlü Türk *Hamamları* yaptırdılar. Bunlar da, kendilerine özgü bir biçimde, sağlık evi olarak, hizmet görmekteydiler. Ünlü Seyyah İbn Batûta, Anadolu'nun, değişik hastalıklardan muzdarip, insanların yararlandığı, üç yüzün üzerinde kaplıcaya sahip olduğunu söyler. Fakat bunlar, özel olarak, bu makalenin konusu içine girmezler.

Ortaçağdan 18. yüzyıla kadar, Türkiye'de tıbbî olanakların ve tıp biliminin gelişmesine ilişkin bu değerlendirmenin, hastahane planlaması ve yönetiminin, insanlık tarihinde, Batı'nın çoğu ülkelerinde halk sağlığı kavramının henüz pek bilinmeyip, bunun çok daha azının uygulamaya konulduğu, bir zamanda, yüksek bir bilimsel yetkinlik düzeyine ulaşmış olduğunu, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde, göstermiş olduğunu umuyorum. Bu zengin alanda, gelecekteki araştırmacılar için büyük bir faaliyet olanağı bulunduğundan ve Türkiye tarafından tıp tarihine yapılan katkıyla ilgili olarak, çok uzak olmayan bir gelecekte, çok daha ayrıntılı ve verimli bilgilerin, elde edilebilir olacağından eminim.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 - ADIVAR, ABDÜLHAK ADNAN : *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970.
- 2 - EVLIYA ÇELEBİ : *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*.
- 3 - GERMANUS, JULIUS : *Services Rendered by the Turks to Islam*, (Urdu), Encümen Tarraki-i-Urdu, Haydarabad, 1933.
- 4 - GÖVSA, İBRAHİM ALAEDDİN : *Türk Meşhurları*.
- 5 - GÜL, KEMAL VEHBİ : *Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılması*, İstanbul, 1971.
- 6 - *Hayat Türkiye Ansiklopedisi*.
- 7 - HİTTİ, PHILLIP K. : *History of Arabs*, London, 1953.
- 8 - İBN-İ BATÛTA : *Travels*.
- 9 - NASR, SEYYİD HÜSEYN : *Islamic Science*, World of Islam Festival Co. London, 1976.
- 10 - ÖGEL, SEMRA : "Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi", *Türk Kültürü*, Ankara, No 11, 1963.
- 11 - ÜNVER, DR. SÜHEYL : *A History of the Tıbbî System in Turkey* (Çev: Hekim Nayyar Vestî), (Urdu), Nuqush Press, Lahor, 1958.
- 12 - ÜNVER, DR. SÜHEYL : *Selçuklu Tababeti*, Ankara, 1940.
- 13 - SAYILI, AYDIN : *Turks and the Sciences*, İstanbul 1976.
- 14 - SHARİF, M.M : *History of Muslim Philosophy*, cilt 2, 1963.
- 15 - YETKİN, DR. ŞERARE : "The Seljuq Shifa-Hanesi in Anatolia", *Cultura Turcica*, Ankara, cilt 1, No 1.